𑇄𑆃𑆬𑆁𑆑𑆳𑆫𑆩𑆶
𑆑𑇀𑆠𑆳𑆮𑆬𑆴𑆂𑇆
𑆥𑇅 𑇒𑇕

मुक्तावली अलं: १

श्रीगणेशायनमः सन्मूलवृत्तिः प्रकाशितफलानंदोद्यानः कर्णाकर्णं चापि सुमंतुनैकगुरुतापशालीनपतूरूपतां॥ स हृतिंदभाद्यात्मभूलनयतामाकंधते यस्य नामा चार्यैः प्रथमो गिरां विजयते विघ्नसलक्ष्मीश्वरः॥ नानापद्यविधा वनक्रतुकमलंकारकौतुकमेकत्रा॥ सुखबोधाय शिष्णूनां क्रियते मुक्तावली तेषां॥ तत्राद्यप्रयोजनसर्वालंकारणां सादृश्यपर्यवसायित्वेन तदात्मकत्वात्प्रथममुपमा व्याख्यायते नत्रैकवाक्यवाच्यं सादृश्यं भिन्नयो रुपमा वदे द्वयमुदंतं स्तत्वमिवचाऽऽदृग्यामुपमेयोपमायामतिव्याप्तिवारणाय एकेत्यादि॥ तत्र वाक्यैकवाच्यत्वमन्त्र दोषः अंग्योपमावारणाय वाच्येति॥ चंद्रइव चंद्रइत्यनन्वयवारणाय भिन्नयोरिति सा च पूर्णलुप्ता भेदाद्विधा॥ पूर्णा लक्षयति तत्र ज्ञानसौकर्याय पूर्णां लक्षयति॥ वाचकधर्मसमस्तवपतियोगमणयोगिनां ग्रहे पूर्णा॥ वाचकं सादृश्यार्थकइवादिशब्दः धर्मो रमणीयत्वादिरूपमानिमित्तं॥ सादृश्यप्रतियोगी उपमानम्॥ सादृश्यप्रतिनुयोगी उपमेयम्॥ एषां चतुर्णां प्रयोगोपादाने पूर्णोपमा॥ यथा॥ वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये॥ जगतः पितरौ वंदे पार्वतीपरमेश्वरौ॥ अत्र इवशब्दो वाचकः संपृक्तत्वं धर्मः वागर्थावुपमानं॥ पितरावुपमेयम् इति चतुर्णां प्रयोगः तस्याभेदानाह॥ श्रौत्यार्थी साऽपि त्रिधा वृत्तौ वाक्ये च तद्धिते न द्वया॥ वाक्ये समासे तद्धिते च पदे कं श्रौती आर्थी च त्रिविधेति षड्विधा॥ क्रमश्रौती कत्र वाक्यगतिश्रौतीमाह॥ स्याद्वि

राम: १

वृ॰व॰भा॰ संश्लेषेष्टेवप्रकाराः अनुगामितया यथा लयाद्भवरोदीर्णस्ताराकारो महासुरः उपप्लवाय लोकानां धू

२ मकेतुरिवोत्थितः ऽः ब्वहेतुलघुभयानुगतं विंवप्रतिविंवाभावस्तु भिन्नयोरपि सादृश्यादेकत्वाध्यव

सायं यथा सुरत्राभूत्सारत्रिपुरहरधन्वाञ्छिमरूपं शिशुङ्क्रुत्रोष्ठैरप्रपितमपिजिल्पेभृगुपतिम् ॥ त्रिमूर्ध

ग्रस्त्राप्रपन्नस्तुविमकंचरमटान्नशोनवामयानुजरगकरहाटानिवकरी अत्र करिणमयोरुपमाग्ने

त्रिपुरः प्रभूतीनां करहाटानां च भिन्नानामप्यौपम्यादाप्रतन्नम्पत्रनकलैवरूपसामान्यधर्मनिःपत्तिः

प्र वस्तुप्रतिवस्तुभावानुगतं एकस्यैव धर्मस्य विदानं यथा अपवर्त्तनरणधवालवीरः प्रतनानिर्मथनान्वयोपद्रु

तः स्तनयित्नुरवाद्विभावलीनामवमर्दहिदवदृप्तसिंहशावः अत्र सिंहशावलवयोरुपमाध्येविवप्र

२ तिविंवभावापन्नयोः प्रतनानागनावस्योर्विशेषणतयाभिमथनावमर्दग्रहणाभ्यामेक एव धर्मउक्तः श्लेषेणाप

या अतिपूजितताराययष्टिः श्रुतिलंघनक्षमाश्रुतनत्त जिनसिद्धांतस्थितिरिव सनाकंनभोऽद्यपति उपचा

रेणयथा अपल्येपताहृगङ्गुरितमसवत्तेन महताविषक्तस्तीव्रेणावृषितहृदयेन यथा यता पङ्कोरा

वे कहीनवद्वैखिरेणापिहितत्रमेनिकृंतनस्मर्मीणिकाकयैव च ऽवमन्युर्विरमति अत्र मर्म्मिकर्त्तनंभ्योगोरा

समासभेदेन यथा कीर्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाताकुमुदोज्ज्वला सागरस्यापरं पारं कपिसेनेव सेतुना ॥ क

स्यदवङ्ज्वलेतिकौमुदोज्ज्वलेतिच सेनायां लुप्तामाह अन्वतमसत्तुतिविरहेतुतावदं रामः २

च २ प्रयोगे श्रौती तुल्यादिपदानां तुल्यार्थे वतिरिति वतिप्रत्ययस्य च योगे त्वार्थीत्यर्थः तत्र वाक्ये
पदादिप्रयोगे वक्तौ न तद्धितेपि सा श्रौती॥ तुल्यादिकपदप्रयोगे वक्तौ न तद्धितेपि वार्थी सा॥ इवादिनियतानां इवार्थविहि श्रौती यथा
य २ तस्य वतिप्रत्ययस्य धीत्यस्य इवेन सह समासस्य अनित्यत्वाद् विवक्षितत्वात्॥ तत्रार्थी यथा॥ मुक्ताभिः सलिलं बालार्कवि
रपात्रस्फुरितयेषु शुक्ताभिः कृतकृतशोभैकतनदीनां॥ लीलोकः परिकल्पयांचकार तुल्यं पल्लवैरीगलितद्वे तादिवा
रचालिभिः सैः॥ अत्र वाचकोपमेयधर्माणां कस्यापि न समासइति वाक्यगतत्वं॥ तुल्यपदप्रयोगादार्थित्वं समासे गप्यो वि र
श्रौती यथा॥ विद्विषद्वलनायेन दृष्टांभूयस्त्यतां तथा॥ गरुडेन इवाभासि त्वमेव मम भूपते अत्र इवेन सह स
मासः॥ इवपदप्रयोगात् श्रौतत्वम्॥ तत्रार्थी यथा॥ सुकुमारतया तन्व्या मनोहरतयाद्दृशोः सौरभाभ्युदयाच्च
प चंपालती कुसुमोपमा॥ तद्धिते श्रौती यथा अलौकिकमहाल्हादोत्पादसहोदरः भुज्यते भूमिगौरे
वस्वर्गवत्तव विग्रहे अत्र स्वर्गेइवेति सप्तम्यंताद्वतिरिति श्रौतत्वं तत्रैवार्थी यथा अयं मदोदयैर्दृत्तमुक्ता
फलोंबरः चकास्ति तव कं जाभि कुचः कुंजरकुंभवत् इहकुंभेन तुल्यमिति तुल्यार्थे वतिः स्यादार्थीत्वम्॥ न
नु व्यंग्यरहितत्वमेव चित्रत्वं अत्र स्फोटादरसोद्भुतरसादिरूपं व्यंग्यमस्त्येवेति कथमेषां अपि चित्रमेत
मिति चेत्र नैवम् तस्य सार्वत्रिकत्वादवर्जनीयसंनिधितया तदतिरिक्तव्यंग्यविरहस्येव चित्रत्वप्र
योजकत्वादित्॥ वाच्यवैचित्र्यादेवात्र चमत्कारोदयात्॥ इति षड्विधा पूर्णा॥ धर्मस्य सर्वत्रोपमायाम
नुगामितया विंबप्रतिविंबभावेन वस्तुप्रतिवस्तुभावेन श्लेषेणोपचारेण समासभेदेन च निर्दिश्य

हीनोयः पूर्वं परिगणयविद्यौकं करणं वरक्षिरं स्वेच्छास्पर्शैरमृतशिशिरैर्यः परिचितः स एवायं तस्यास्तु हिनमि
करोपमासुभगो मया लघुः पाणिर्लीलिलनलवलीपुञ्जवनिभः अत्र पदविग्रहोत्र समासः तद्भिन्नेत्यादौ श्रमे
त्वसाधपदामम् विंबाधरं वक्रसुधांकनकाब्जवल्लीदिव्यांकसेवालतांसुरवमिंदुकल्पम् वक्रोरुहद्रूपमने
कपकुंभदेशादेशी यमा कलयितुं न कउत्सुको स्याः नन्वीषदसमाप्तिविहितानां कल्पवादीनां कथं सा
दृश्यपरत्वमिति चेत्॥ तस्याप्यर्थात्तस्यापर्यवसायात् तथा च तत्र कैयटः सामर्थ्यादुपमानोपमेयभावप्रति
॥उपमानत्वमाह॥ वाक्यसमासयोरुपमानलोपे स्ति॥ वाक्ये समासे चोपमानलोपे स्तिद्विविधाउपमा
नलुप्तेत्यर्थः वाक्ये यथा मम॥ संदर्भेषु कचप्रभा पितृसुतभ्रातृमायोरण्यदृश्यंतीसत्यवतीतनूभवसुतांतेवा
सिताम्बुजलिनोः वाचां किं च करणप्रभंजनसुतोऽभिख्यातमेकांततः यद्यप्यासोपि न कंचिदंचति तुलां यस्यात्र लक्ष्मी
धरः कचपिता बृहस्पतिः तस्य भ्रातृयोगोतमः प्रभासगार्ग्यस्य राज्ञी तस्याः सुताः षष्टिसहस्रसंख्याः तेषां भ्रातृ
वोढेति कपिलः अदृश्यंती शक्तिभार्या तत्तनूभवः पराशरः तस्य सुतो व्यासः सत्यवतीतनूभवो व्यासः तस्मा
त्तेवासी जैमिनिः करणप्रभंजनः प्रभंजनसुतः शेषः उपमानस्य ज्ञानविषयत्वनिषेधादप्रयोगः स्पष्टः अत्र
तत्र पेत्यत्र समासामुपमानस्याभिमतं तत्त्वत्रेति विशेषः समासे यथा वक्त्रः प्रलयं तु वाव दूकास्वपिसा
दृश्यमनेकरूपमारात् वपमद्भुतकान्तिरूपवेषैर्भवदौपम्यनिरूपिकां न विप्रः इयं चार्थ्येवेति सिद्धांतः त
त्र वक्तृतस्योपमेयत्वानुरोधेन ऐश्वर्यादिनयेन मीश्वरमयं लोकोऽर्पितः सेवतेतं गच्छन्नुपेयविपत्तिष्वपुन

न्यासः उपमानोपमेयवाचकधर्मोपमानां मध्ये कस्यचिदप्ययोगे लुप्ता सा च त्रिविधा एकलोपे द्विलोपे त्रिलोपे चेत्यर्थः तद्भेदानाह
। धर्मोपमानवाचकमध्येऽन्यतमस्य लुप्तत्वे धर्मवाचकयोरं ज्ञकसमययोर्धर्मोपमानयोः समासेषाम् धर्मलोपे
उपमानलोपे चेति एकलुप्ता पञ्चभेदाः उक्तं चैषां न च तत्रैव लोपेऽस्य सम्यन्वयः धर्मवाचकयोर्वाचकोपमे
ययोर्धर्मोपमानयोर्लोपात् द्विलुप्ता त्रिविधा समासेषां उपमेयमित्रा नात्र यास्तामुपमानधर्मवाचकानां लो
पे त्रिलुप्तैकविधेत्यर्थः तत्र धर्मलुप्तां त्रिविधां दर्शयति धर्मेति लुप्तश्लोका धीवाक्योद्धृतो वतद्धितेन द्वन्द्व वाक्ये
४ समासे च तद्धितेत्यादावेवेति मेलुप्तायाः पंचभेदाः तत्र वाक्ये श्रौती धर्मलुप्ता यथा इहव नेश्रुसकौतुकवाम
नोमुनिरतनपत्तपांसिपुराननः तमिव वामवलोकनपरिलिनो नयनमप्रमनागुदमीमिलत् अत्र वामनस्पर
मलस्य गायोश्रौपम्यामगवत्तादानमनूप धर्मानुपादाने वाक्ये आर्थी यथा मम राजीभिः सदृशाद्दृशोर्वा
ति कराराजीवजानां सजां वाचामाचरणस्य काचन चिधातुन्यासुधाकुल्यया कुंभास्यां तु लितौ वलक्ष
नि वलक्षं वेरमस्य स्तनो वहीगांनवरीतिरङ्कवरी साम्यं वरीमर्ति ते अत्रोपमाचतुष्टयेपि साधारण
धर्मानुपादाने समासे श्रौती यथा ढाङ्गिः श्रोषः विशीर्णवज्रशकलपरिमुक्तरूढव्रणागुंप्रयज्ञास्तिनिमग्न
मोघमघवन्मातंगमङ्कोपमे मनुनैरुत्तर्नृहेवनाविरविनतस्मऽधाभिभूमेः सुतादीनामिरिवतस्य वदसि ज्जगद्दु
रत्नः तेषां त्वयु इवेन समासः समासे आर्थी यथा ॥ हिमसत्वसट पाः अमोदविंदमपनयतानि लम् तनो
रपदाः केचकलस्य किशोरकौकपादितनरस्तनतासहसे नपस्य पूर्णतो सहृदवादमोगादर्पा ॥ यथा वा य

मु० का० ऋ० चारे॥तिकर्मणिञ्चात्र आधारश्चाचि यथा अग्निरुत्तमपानविसंज्ञानवन्निर्यत्नः भवत्यपोवरकालोज्ञातनूपावली
४ पति अधिकरणान्वेतिवाच तत्रस्थितद्वभासन्नेऽस्यर्थः काद्भिः यथा पक्षिन्नेकरभत्तुभ्नेलोभगवतः त्वद्गागवालो
रसाघाकृष्णेऽगतांगतोप्याहिपतिः करणिदत्तसाधने संप्राप्तस्फुरैत्रभूतत्वणपदेयालि प्रकोष्ठांतरेकाकृतस्थेनतदे
समार्गवग्रेः कोदण्डमाकृष्यते अत्रतंसद्वाचरःलोत्यर्थैकर्तुः काद्भिः तिसूत्रेणावाद कर्त्तैरणमुलियथा तेन्वे
गितद्विडयोनमुद्योतंतेत्विषस्तव करवालनिपातंवनिपतंतिदृशूर्भयः तद्विड्योतंतेकरवालेवनिपतीत्य
र्थवस्माद्यास्त्रेचकारेणकर्तुरनुकर्मीकर्तीरणमुल् कर्मणमुःलियथा उद्दिरणाद्दहस्यकुलांकूरमाधपत
तंरदंकुंभंमघश्रेकपिः कोपिमघोकरोध दोरंभाभ्यांसरभसमप्याधीपविद्धिरूप्यभूमौ क्रान्त्या येनप्रतिघवित
ग्रीमाघ्यवंपिपेष माघमिवपिपेषेत्यर्थेउपमानात्कर्मणिचेतिसूत्रेणणमुल् ॥ऽस्मिन्नयोऽदृष्टाविषैकवचना दि
वुसामाह धर्मघोतककलुप्तक्किसमासयोरिति धर्मवाचकलुप्तोपमाक्किप्रत्ययेसमासेचेतिद्विविधा आधायथा
मम मन्मथोऽर्जुनतिकामुकतिभूमौर्वैयत्यलक्षमतरित्र अत्रहितिकुद्दिववंतिकटाक्षाः करणीदृशवर्णिनि
कांतः अर्जुनइवाचरतीत्याद्यर्थेक्किपू उक्तंचमहाभाष्ये सर्वेभ्यःप्रातिपदिकेभ्यः आचारेक्किब्विति समोऽस्य
यथा वधूवक्त्रोजमातंगकुंभेकुविहितदस्ता पातुवोदृष्टिसिंहस्यरभसाधायनवत्सुदिः अत्रदृष्टिमातीयपूरी
एडागवतोदृष्टिप्रग्देनतिर्देशः सासिंहइवेत्युपमितसमासः उपमेयघोतकलुप्तामाह कावीसमांनक
लुप् समंउपमेयं अत्रकंडवादिपदमू तद्रूपलुप्ताकाचयत्येभवति यथामम तेमनोभवमि रामः ६

लेतव्यनिषेधार्थया मर्त्येर्विग्रहस्तथैव पूर्वसुकृतासंगेन निःसंगया भक्त्या कार्यं पुरंदरं स्तुवंति विश्लाघ्ये कुर्से भास्वद्वृ
ष्णाः इत्यादौ लुप्ताश्लिष्टसादृश्यप्रतियोगिनो दुर्लभाद्यस्य योगिकारे लुप्तमिव कोपि पठकृतौ कृतीन च दृष्टेन च मन्मथ प्र
त्यवे स्मरदहोदहना जन्मलता मनाश्च लयिनं परिरम्भगांगलियः इत्यादौ श्रोतरुपमानलुप्तासंभवस्तथैवेति विभावनी
यं वाचकलुप्तां दर्शयति नवाक्यगां न कल्पक वाक्यपदवीकावतद्धितोभयपरं तडभयत्र वाचकलुप्तानसंभवति मु
खचन्द्रो रमणीयमित्यतः सादृश्यानवगमात् वसादितद्धितप्रयोगे च तेषामेव वाचकतया वाचकलोपानुपपत्तेः न
हि कुत्र वाचकलुप्तेत्यत आह इत्योकर्माधारक्यचि क्यङि स्याद्विधाणमुलि समासे कर्मकाधारे क्विपि कर्तृणमुलि चे आधारे
ति षड्भेदाः इत्यर्थः तत्र समासे यथा कुवलयदलश्यामः स्निग्धः प्रियंकुरक मंदनो वदुपरि षट्पुण्डरीकः प्रिये व
सभाजयन् पुनरपि शिशुभूत्वा वसः समेरगुनंदनः सपदि कुरु तेदृष्टः को पदं दृश्यमस्मृतां जनम् कुवलयदलवत्श्या
म इति उपमानानि सामान्यवचनैरिति उपमानस्य साधारणधर्मेण समासः यथा वा इह पिबक्तिं दंतधाः प्रपितकु
लजाम्बू सिदसयः पति वाये मोयदि पदं सिगुणश्रीनंदृत्तवती पङ्क्त्या वाकाश उपमवक्तुं सुमपात्तवपसाउरं धीराप्तः
उरुषगुणविज्ञानविमुखी कुचित्रपारणामपि यथा उन्मीलन्निमृणालकोमलरुचो राजीवसंवर्तिका सवचेवृत्तत्तपः
कतिपये पीयीपूषभानोः कराः अयाग्रे धैवलीभवत्सु गिरिषु न्तो ह्नी य मुग्धं स्वनाविश्लेने चतमोमयो निधिरपाम
मायते इह मृणालकोमलेति पूर्ववत्समासः ततो मृणालकोमला रुकयेषामिस्यमपेन वकु ब्रीहिः कर्मका
चियथामम लवंगाधिविषयस्तेह हिलिसिती कृतमानसा सुभगत्वां सरोजाक्षी प्रसूनविशिखायते उपमानादाचार

प्र०चं०श्रृं० लेशस्तूपमा द्वितीयोपमायामुपमेयमन्यदेवेत्युपमेयोपमाप्रवृत्तिः सा च द्विविधा सामान्यधर्मभेदे तदैक्ये च आ
५ द्यायाममम तस्याश्च धीरस्खलतां गतिर्बद्धभाजः स्मृत्यार्थं तापयितुं धीरिव वाग्गात्र्याः भूयोऽरसत्वमथवाभि
दृग्गादेरंगयाधिकाचवृगियाज्ञनिमध्यभूमिः द्वितीयाय यथा मम योऽग्नीववारिप्रविवारिग्रुवीववारिवारी
ववारिरुहिवारिरुही तु वेदैः इन्द्राविवाय हृदयेयपिकोऽगनामाविर्बभूवगगनं खलमुज्वलत्वम् केचित्तु
परिणामः क्रियार्थश्चोद्विषयीविषयात्मना प्रसन्नेन दृगब्जेन वीक्षते मदिरेक्षणा अत्र दृगब्जेनेत्यत्र रूपकमनुप
पन्नमेव वीक्षणस्य प्रधानम् तस्यानुपपाद्यत्वात् नापि दृगब्जमिवेत्युपमितसमासः प्रसन्नेति सामान्यधर्म
प्रयोगात् अतो विषयिणोऽब्जस्य विषयभूतदृष्टितादात्म्यापत्त्यैव वीक्षणक्रियायोग इति परिणामोऽयमलंका
रान्तरं एवं च वादिभिरुच्यमानः सामान्यविशेषयोरवयवावयविभावरदाहरणम् यथा भूमितगुणोपि
पदार्थो दोषैकेन निन्दितो भवति निखिलरसायनराजो गन्धेनोग्रेण लशुन इव इत्यत्र सामान्यविशे
षयोरितियादकौ निपातानामनेकार्थत्वात् नवात्रोपमैवेति वाच्यम् विशेषस्य सामान्यभेदाभावात् तन्न
उदाहरणमप्यलंकारान्तरमेवेत्याहुः उपमा यत्रैकावच्छिन्नेत्यामुपमानोपमेयत्वे अन्यसदृशनिषेधु
नमनन्वयसंज्ञमाचक्षते यत्रोपमानत्वमुपमेयत्वं चैकधर्मावच्छिन्नं सोऽनन्वयः उपमानान्तरनिषेधश्च
तस्यार्थः यथा मम आम्नायसंप्रदाये वदान्यतायां विपन्नविलये च अर्धोन चन्द्रोऽन्य इव राजमु
खोन चन्द्रोऽन्यः अंग्याध्या कलेवाशोर्पेवाप्युज्ञमकृत्येवात्तवसितावभूषेनवांचत्त्वमिवमविताशेन राम:
५

वागुपेयुषी च चलादिभतीरतीयति लीलयारतिमिव वधूये दिवाञ्जनमपि पतिष्ठा समस्मरे अत्र इतिमिव मनसा यमिव
स्त्रासमानमाचरतीत्यर्थे क्यच् कर्मणः सुतस्मात्मनइवादेश्यावश्यकाङ्क्षमयलोपः धर्मोपमानलुप्ता वृत्तौ वाक्येऽपि समा
सेवाक्ये च धर्मोपमानलुप्तोपमा आद्यायथा यो वालीकृष्णवच्छोदधिपितजनितभृङ्गी मनजन्मे वृत्तावद्दृष्टे दर्भासाविदेह
प्रवरतनुभवा जानकी सर्वसिद्धा लक्ष्मीर्देवानुजन्मस्फुरदवमनिरपर्द्धन्तोषी कृतस्त्वया सोऽनुगाष्ठोलघुत्रीवरत
नुभवतीत्यूमहे किं समानौ अत्रोपमानानुपादानं स्पष्टम् गुलितां ब्रूमहे किंकथावेतिपाठे रक्ष्यागवत्वम् त्रिलुप्ता
माह समानलुप्तेति उपमेयानेकं उपमानधर्मवाचकानां लोपो यत्र सा उपमासमासे एव ननुवाक्या
दावित्यर्थः यथा समासि एव एव मृगाक्षीव वोलस्माति करसमसीकृ हि भिलस्त्रसूनस्तयग्रस्त्वकरमरा
वः कुरवकः भ्रमरस्ताक्षभाति भ्रमरस्त्रजागुत्कलकलः स्फुरस्मत्कान्त्युल्लोलान् विजह्रुदिववाथ्यांपुदृष्टमतान् इह
मृगाक्ष्या हितीयेऽवाक्षिणीयस्यासि वकुव्रीहौ उपमेयस्याक्षिपदस्य लोपः इवपदस्यार्थो त्रिवृतिः तारल्यायनुपादान
वस्पष्टम् मालोपमेयमुक्तात्वेकस्मिन्नेवोपमानसंबंधः सान्यधर्मभेदाभेदाभ्यां सापि च द्वेधा भिन्नसाम
धर्मा यथा तुल्यमतिरिव वहुलोहा सुपरिमितचक्राप्रमान वे सेवहरमूर्तिरिव वहसंतोज्वलतिवि भूमानलोये
ना एकसामान्यधर्मा यथा श्वेतस्यान्दृष्टिरिव वृष्टिरिवानुरस्यमूर्धे स्पन्दद्धिरिव सिद्धिरिवालसस्य अत्र
स्मलेवेसुनिनः परमेवविपालांकाप्यस्यरतिरिवादिजनेयुरागद्धा पूर्वोपमोपमेयं यद्युपमानं पत्रोपमा ये
स्यात् रसनोपमेयमुक्ता हेविभांप्रावदेवास्याः पूर्वोपमार्थं पांपद्गुपमेयं यत्र स्मोत्तरोपमा यांउपमान

अ० का०
अ०
६

लोकप्रसिद्धत्वानपेक्षणात् द्वितीयो यथा स्वव्यापारं निवहिन्नेरिणगणो निःसहायिन्स्वरवैरं द्रव्यापाद्यायेत्तत्रमपि तुः सिंह
स्तनसंज्ञासा निर्मेयाप्रमरावती वक्रमहावीरोपकण्ठं नर्त्वा एतल्लेखरणीतलं विघ्नाति किं तारं तं हि द्वन्द्वे लिम्। अत्रवा
राधरणीतलस्थवेश्मस्यतत् संयोगफलत्वेपितत्फलत्वमुत्प्रेक्षितम्। तृतीयो यथा यन्मौलिरत्नमुद्रिता सिसराचशंबू
द्वीपस्तद्वधेमिलितेर्पुत्रमिति विभाति दोत्ताप्रितेन वक्रताभयभीति कंदर्पे लोकद्वयरव्यात्यतितद्बुटित्वा जंबूद्वीपेकंदर्पे लोक यः
नाशात्मसंभावितम्। हेतुफलोत्प्रेक्षयोः स्वरूपोत्प्रेक्षाभेदस्त्वत्र रूपपदस्य हेतुफलातिरिक्तपरत्वादिति प्रांचः। प्र
कृतेतदन्यविषयाप्राकट्यवलानन्यापा बुद्धिर्निश्चयमित्रानामाचक्षुः स संदेहः उपमेयेउपमानविषयिणीसादृश्यवता
नमूलानिश्चयात्मा च बुद्धिः स संदेहः स्थाणुर्नवेत्यादि संशयवारणाय उपमेयेति अमुमेवाधीरस्य जयापसाहसीत
८ हारवलुण्ठाविशिष्टैः सनाथयं निमज्ज्यामास यशांसि संप्रायेस्मरस्त्री लोकीविज्ञयार्जितान्यपि इत्यादिवारणाय सा
दृश्येति रूपकेऽतिव्याप्तिवारणाय निश्चयमित्रेति अस्यभेदद्वयमाह उक्तेविशेषधर्मप्रकृतस्यभवेदनुक्तेच सोऽपि द्वि
धो धर्मो क्वापि निश्चयान्त निश्चयगर्भतामेदाद्विधाम्। उपत्रसंशयोक्तौ प्रकृतव्याप्यविशेषधर्मदर्शनात्सं
शयनिवृत्तिस्तत्राद्यः यथा मम पीयूषद्युतिमणिशालभंजिकावा किं देवी विरहिनमत्तकाशिनीति संदेहेभ्युदयति निष्क्रिका
यशोषाधारी रांस्तनकलशे नियातुकामाम्। अत्रवारिशोषत्वापवत्वम् तेन चम्मणिपुत्रिकाव्यावृत्तया विरहिणी धर्मत्वे
नौनास्फुतनिर्णयः द्वितीयो यथा मम किं विद्युन्मुद्रितविमानतुभ्भविनो किं हे महीकन्महामनापिकिंत्रोनगतिस्तयोः स्वरसतः किं रामः ६
वाग्रहावुभौ नम्रश्रीवल्लिनीकलिंदसुतयोर्माभिन्नदेशावितिश्री रामसहसीतया कलयतां प्राप्य स्थितिद्वापरः अत्रत रूपरोमुगसं शाखो विपरः १

चरमे अहो भृङ्गोऽहं स्ते कथमतिचिरादेव न खलु प्रतीचीनः पंथा दशवदनयेनासि चलितः अत्रोक्तसदृशान्त
रान्निषेधान्न सचेतनत्वात्सादृश्यं स्फुटम् उपमायां पूर्वस्यां प्रतियोगितयोपमेयोपमानयोर्यौ ततो विपरीतोपरतश्चेदुपमेयो
पमाल्लेषा पूर्वोपमायामुपमानस्याधिक्ये ततो यस्यामुपमेयस्य तु पूर्वत्रोपमेयस्य उत्तरत्रोपमानत्वं यत्र सा उपमेयो
पमेत्यर्थः यथा मम धन्वरागमनिष्ठा ताभूर्यांसो यासतां नाम राधेयस्य किरीटीव राधेयः अत्र तनीयोप
मानत्वाद्वैदेशान्यर्थम् सादृश्यं चात्रैकधर्मरूपम् तेन सविनाविधवनितविधुरपि सवितर नितम्बा ह्निनितयामि
न्यः यामिनयातिदिनान्तापि सुखदः स्वच्छीकृतेमनसि इत्यादौ नातिव्याप्तिः सुखदत्वदः स्वदत्वादिध
र्मदान् संभाव्यते सहपदा साम्यप्रतियोगिनातदुपमेयम् ताम्रत्वेनामाकुमिन्नां हे त्वादि विषयता
त उपमेयेतादात्म्यसंभावनमुत्प्रेक्षा संभावनमिति संदेहे रूपके चातिव्याप्तिवारणाय संदेहालंका
रे तुल्यकोटिकत्वेनोपमानकोटेरुत्कटत्वाभावात् रूपके तु तादात्म्यनिश्चयेन संभावनविरहात् सा
त्रिधा हेतुफलस्वरूपभेदात् आद्या यथा मम जगत्कृतनर्कक योगमोचं तु तविट यंचिननमयजाः न
किसलयातिश्यपिंड स्यान्यमालस्यामुदितस्व अत्र किसलयानि निनादेहत्वकमेजन्यपरस्य तापिघातो हेतुः
तत्र हस्तनिषाश्लोकपत्त्वयापेक्षाधिक गुणगणालिव्रानजन्योत्वलयनिकृतमोह आरोप्यते अभि
धानस्य त्वयो गविरहास्याध्यवसानत्वं रसगङ्गाधरादिरीत्यातु वलयेरावसमवायसंबंधेन पमोदारोपत्तिविशेषः न
चाधेवलयतिष्ठ प्रमोहस्यालीकत्वादारोप्यमप्रसिद्धमिति वाच्यम् कविकल्पितत्वेनतदभावात् काव्यमार्गे आरोपस्य

मु०का०प्र० विधानात् अन्यैस्तु परस्परसाधारणधर्मयोगसत्त्वात् कौञ्चादिपदेनावलम्बित्वादत्र न समासानुपपत्त्या कौञ्चादिरेव पदत्वाव
७ लम्बितिसमासस्यैव बाधत्वात् तदन्तरोधेनैकदेशत्वरेत्याहा एवमपि रूपकस्यैव निर्णयात् अन्यथा रूपके दन्तावलम्बा
धान्येनोपमायां च व्यवस्थापिताधान्यस्यासंगतिप्रसंगात् एकदेशविवर्तिश्रौतार्थत्वेतुसांगे द्वे केषांचिदारोप्यश्रमाणा
नां शाब्दत्वे केषांचिदार्थगम्यत्वे एकदेशविवर्ति रूपकं पूर्वोक्तं समस्तवस्तुविषयं एकदेशविवर्तिरूपकद्वयं च समाव
व यं मिश्रं च्यवेतद्द्वयपः यथा किरतिकलितकिंचित्कोपरज्यन्मुखश्रीरविरतगुणगुंजत्कोटिनाकार्मुकेण समरशिरसि
चञ्चत्पञ्चचूडश्चमूनामुपरिशरतुषारंको ऽयं वीरपोतः अत्र शरेषु तुषारत्वेनारोपणं च मूनां नलिनीत्वा
रोपसिद्धिः अनुकूलतया यथा नारीचैः कृतवीर्यनन्दनवधूबाष्पप्रियं भावुकैरत्याद्भुतजीवमशीवमथ्यस्तं पिहृष्यां
पथः संप्रत्यस्य समस्तवाङ्गभुजः क्रोधस्यास्ति वीरव्रतः छिन्दाणो धनुरैन्द्रयो ऽयं परमहोजातो भवानिधनम् एभेद्रूधनवा
रेणाक्रोधस्याग्निताद्यात्मसमाक्षिप्यते वेङ्कुनामारोपाणामेकारोपाक्षेपकत्वं यथा मम गुणजीवनो जो ऽहसितमसितानां
त्रिकुसुमं प्रकाशेवाङ्कुरव्वपिहरशनवासः किसलयमं न तु श्रीरावाले किमपि सुकृतंवीजमतुलश्रमांदस्याहैनं फलसमुपस्थु
जिर्वहन्तां भगतां अत्र रूपकान्तरोचितव्यवस्थापि कापालतातान्तां गम्यते निरवयवं तु तदुक्तं यत्रैकोरोपसाधकेनान्यत् यत्र क्वापि
कस्यचिदारोपमात्रेन त्वारोपोपपादकत्वं तन्निरवयवम् यथा ऽयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयोरसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहु
लश्चन्दनरसः अयं कंठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः अत्र परस्परानपेक्षा
एवारोपाः मालारूपकमुक्तं त्वेकस्मिन्बहूनां यदारोपः यथा नेत्राणामुडुपर्कपात्रमुदधेः सर्वाङ्गमदस्करः शृङ्गारसार रामः ७

कोपमायाअप्यवदर्शनेनतत्कौशिकसंज्ञायनिवृत्तावपिप्रकृतनिर्णयसामग्र्यभावात्कोयंतत्साहाय्यपुनः संज्ञायप्रकृतनिर्णय
स्यैवंरूपस्यसंदेहदृष्टादिभिरुपमेयेशाहृतः विशेषधर्मानुक्तौयथा मम चक्रे किंत्रसरेणुभिः सुमनसामामोदिभिः किंहिमैःपीयू
षस्य किंभुस्मरस्यरुचिरेनिर्णयोमेशीघ्रपूः किलीलोल्लसत्शोष्टे रत्नपदैः किसांगुष्ठीनेरघुरुहेहस्थैत्यभिः "सुमनसामामोदि
भिः किंहिमैःपीयूषस्यकिंभुस्म" मानपोऽन्नपवरस्यांशीत्यसंशयेरत्ने अत्रसौरभादिभिरुपमादकैः पुष्पत्रसरेणचएतत्समवा
पिनोनवेत्यादिविपत्त्वानिश्चयोऽपि तद्रूपकंचभेदः स्यादुपमानोपमेययोर्यत्र उपमानोपमेययोराहार्यतादात्म्यनिश्चयोरू
पकं कश्चैवकिमानिस्यादित्यारणायउपमानेति भ्रांतिमद्वारणायआहार्येति भेदज्ञानसमानकालीनइत्यर्थः उत्प्रे
क्षासंदेहवारणायनिश्चयइति उद्देश्यविधेयभावेनतद्रूपतादात्म्यबोधस्यलाभाद्निश्चयोक्त्यवपकृतौचनव्यभिचारः अ
तिशयोक्तौउपमेयवाचकपदविरहात् अपह्नुतौचोपमेयनिषेधात् नचसमासगतरूपकेऽव्याप्तिः समासेउद्देश्यविधे
यभावेनान्वयबोधाभावस्यादितिवाच्यम् उपमानतावच्छेदकोपमेयतावच्छेदकसामानाधिकरण्यप्रतीतेरेवविवक्षि
तत्वात् आरोप्याः प्राक्षोक्तायत्रसमस्तवस्तुविषयंतत् यस्मिन्नारोप्यन्तेयत्रारोप्यन्तेतयोःशब्देनाभिधानंय
त्रतद्रूपकंसमस्तवस्तुविषयं यथा ग्राग्रैःशिरसंकरप्रनखैःकौंचाडिदन्तावलंभित्वाहंसमपानिमोक्तिकफ
लान्याकीर्यपर्यापितास्म् सैंहींवृत्तिमधिश्रितेविहिमपिज्ञात्रेशाखीयेशानेदिश्याकौतुकमाभिरामिकमसित्वंकोपिवी
रांकुरः अत्रकरप्रादीनांनखरादीनांचशब्दहस्तुपानम् नचनखरस्वरूपःकरपैरित्यादिरीत्याउपमितसमासंकृत्वा
उपमेयवैयर्थ्यंस्यादितिवाच्यम् उपमितंव्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगेइतिवचनेनसाधारणधर्मानुपादानएवतत्समास

मु० का० अ० सुरासुरसमूहैः कांचकं द्विविधसमासांगालिकस्य अङ्के लभुजांपस्थापितस्याजिनः येनेन्दुं रूपवर्त्मगौरमुषितोस्वोपनी
तेत्वपारजाद्विष्टमिदं द्विधोपमकवंशकोपिवृत्तिर्ध्याते अत्रकं एवं विषयकविशेषणालोपस्तद्यथा एकनपातवर्गोपि
द्यैवपारेपनिमित्तम् शुद्धसावयवयोः संकरो यथा ममाभिरामराघवे उन्मीलद्दलमित्रमूककमलिनी निर्मत्यगन्धाद्वि
रोमूढानाममितोनिमूलचरणतेर्वशात्मकः पञ्चरः अस्य स्वैरमरावतीनंलनाकस्य पत्रवणडानिलोवीरोहिंगिवदेन्दु १८
कंमदस्वत्यागपारकण्ठीरवः विषमपादद्वये साधयवंसमपादद्वयोश्च शुद्धं श्रंगस्ये सम्मूलकशुद्धसावयवसङ्करो यथा
तत्रैव पवनारणुधारविन्दुतुलकोकारथवालापेतिविधस्माधरगात्रवैफलकरकोपैनसोनिःकृतिः तेजः पज्वलेहिरवे
लाहृतिविधिषुस्वपभागधेरोह्लविधेपमुनागृगेजमिपहृहिलीमिमन्मूर्त्तमाभिः इत्यत्रोहेत्यविशेषणस्याहृतिरेवेत्व
लानांमारविशेषाणां आहृतिरितिवापकंश्लिष्टम् अन्यत्र वाचकभेदः परंपरितैकदेशविवर्त्तिसङ्करोत्तिमयथा आपत्र
वत्सलजगज्जनतैकवंधो विदूनमरालकमलाकररामचन्द्र जन्मादिधर्मविधुरैः सुमनस्वकोरैराचम्पतांतवयशःशारदा
महसमूकेचित् ऋभिकंप्रकृतंश्रिषिद्धमित्रान्मनयाघोस्काचपङ्क्तिःकथिता उपमेयनिषिध्यतत्रोपमाना भेदस्याव
स्थापनमपह्नुतिः निषेधस्य द्विविधः शाद्दआर्थश्च शाद्दोयथा पात्रेकपालगरगामितमेवसस्यंतेवेन्दुविम्बमिदमा
लिपश्चिमाय उत्कएतेममतनः श्रीवकृतवमेयपत्कालकूटगरलाद्विलंरवहा साचयवायथा नेयनिपूहृननि
पूगचरणेषिरेवहन्तुं विपोगविधुरंजनमाजगाम अस्याधुरेवमयरिपः प्रपत्नस्मकामरागः सकोपजनितोनत्तुसान्ध्यरा
गः अत्रसान्ध्यरागापह्नवेनिपापह्नवानुग्राहकः आर्थोयथा येनत्वां विनिहृत्यमातरमपि त्वत्राममध्याप्तवत्स्वाहा
नितपरस्वधेनविदधेनिः क्षत्रियामेदिनी यत्तमागूमवर्जनापितवहिताः कौन्तुमारंसद्धेलादयापाण्यस्यिकराणःप रामः

सायनं मखत्रनुजांपीयूषगन्धापतिः देवः किंस्तुमहे महेश्वरशिरोनेपथ्यरत्नांकुरः हीरो दाशीचस्तुतिमौक्तिकमयं द्वाज्ञापरतीना
यकः अत्रैकस्मिंश्चन्द्रे तदङ्गनामारोपः अन्यारोपाभावप्रयोजकस्यत्वभावाख्य प्रतियोगीपरकीयारोपोपस्तत्स्वरंपरितम् यदा
रोपं विनाआरोपान्तरं न निर्वहति तत्परंपरितरूपकम् यथा दशमुखवधनाथस्तत्त्वारो रघुपतिरस्यचपारिपार्श्विको हनुम
त्प्रकरणफलवीजभानुकानामभूतशुजांसमुपास्महे समाजम् अत्ररघुपतौसूत्रधारारोपः सुग्रीवेपारिपार्श्विकारोपनिर्वाह
कः नायकरूपेककार्यकारित्वेनतत्सिद्धे यदिच नायकयोगकर्त्वेनरूपधर्म एव रूपकं इयनिर्वाहकः अतोदशमुखवधनाय
रूपकमेवो भवेयसिद्धिहेतुर्ननुसूत्रधारारोपः पारिपार्श्विकारोपनिर्वाहको भानाभावादितिचि भाव्यते तदातदेवादायरद्दृष्टान्त
त्वमव्याहतम् नच्छ्लेषभिदाभ्यामारोपनिमित्तशब्दस्य आरोपान्तरनिर्वाहत्वेनाचारोपेविषयपिवाचकपदयोर्भेदेएकोचेत्स
र्वैः तत्राद्यश्लिष्टाहृतम् तदेवमालारूपंयथा मम चेतोजन्मक्षितिसंदेहितांरत्नकलाकांदंविनीकूजितेश्रृंगारद्रुमरूपकरूपकविधिश्चा
रंभनान्दीस्वनः संचिन्वन्नकिलकिञ्चितकरकृतेपाञ्चास्यपाञ्चतां ऐकामं जीवतुखंजरीटनयनामंजीरजन्माध्वनिः द्वितीयंयथा
॥ आद्यायदंडसकलासुहितकयोर्यपरिभ्राम्यतिभानुमित्रः अभ्रौनिमज्जनपरोदसोयं सवाप्यकासायमवत्तसायम् दंडयदोपा
त्तपोः सूर्यानुचरविशेषभेदेशुयद्वाऽरभेदारोपोभानुमित्रेरूपकनिर्वाहकः खंडश्लेषेयथामम मृदुलांमृदितम्रक्षालीमदभार
भुद्दिरमेदुराभकचा वीजंमञ्जुलनायामृदमासंजपतिकज्ञाकी मल्कः सुन्दरीलतायच्छीत्यारोपोनायिकाभांवीजारोपेमूलं अ
खंडश्लेषेमालारूपंपरंपरितंयथामम आसैमोदककरयकवनीमाधुर्यसुधारसैकयुद्धकरिणी मकरध्वजैकराज्ञारजनीवरवर्णि
नीवरीवर्त्ति खंडश्लेषेतदेवयथामम रसोद्दरणानिमित्तोसारवराहदंष्ट्राह्मल्कुरद्रु नयनोत्करेकरहैरुद्रस्यरेखाहरेः नवस्तनद
नोदयेवक्षसि तोषनमञ्जरीमृगाद्वितवयाशिञ्जनितिरुदी ध्यानैवतस्सि विरोधितयात्तद्यपाद्योपपादकभावोयथा दर्शयंभवतः

मु०का०सू० १९

वमभ्यधावत् किंभूताः उद्धताः कृताः केशपाशलताः स्फोटो विपुलाङ्कविटङ्कः सद्गोमौलिपेशाः तथा मेघवन्नीलवर्णी
वलत्यवनताकारा गजपंक्तिरभ्यधावदिति सम्बन्धः भारतप्रकृतेर्नागा श्यामाकारः सापेनतानाह शोणघटोत्कचनामा राक्षसः
करीमभ्यधावत् स्फीतेस्पाहितुत्सोदीः स्वर्पैरेप्सरीति विसर्गलोपमाश्रित्य घटोत्कचशब्दस्य प्रथमान्तत्वम् करीन्द्राली
नोद्भ्यः प्रगुन्नानुतमिना मेघानां सहतिश्रीः समुदायश्शोभा येन गजानुक्षिप्य धुधान्निरुधीः लिङ्गश्लेषो यथा प्रवर्त
यन्मांघ निकररोनकर्मरायभीष्टप्रतिपत्तिहेतो उद्धास्वरप्रास्यमस्तेति मात्रं मित्रस्य मुद्रस्तुवाने परोन्तनासिकरतिनवे
कृतेप्रवर्तेय इति सिद्धौ वस्यनकारान्तसाम्यम् उद्धास्वरः परप्रकाशकः प्रास्याभूपान्महस्तेजोपस्य तेजोर्थिकमन्प्रहस्या
९ पद्दत्त्वात् पदेत्झत्वं प्राप्नं महउत्सगेयस्मात् सुहृडपदेशानतिक्रमे सुखाभ्युदयात् सक्रान्तमहप्रहस्या
प्रसिध्वैपिकत्वात् महउत्सवतेजसोरिति हकारान्तेषु महोभवोद्भवस्येतेजसोश्चेति सान्तेषु च विश्वः भाषाश्लेषो यथा
मम सरसंतरसारमरोरहस्समभमहसरसा आहवासरजवासे सुहसारजनितवामाहि इह संस्कृतपदे चासरसा[illegible]
हृष्टः क्रीडागृहे तत्रवासे सुहसाः शोभनहासा वामाः स्त्रियो रजन्तिशोभन्ते हीत्येवधारणे अहेतिपादपूरणे सरस
मिति क्रियाविशेषणम् यद्वारहेऽस्यस्य विशेषणम् कदाशोभन्ते इत्यासत्याह महउत्सवस्तस्य सरोविस्तारः सुग
ताविप्रस्माहप्रत्ययः तेनसमंसह सखेदः कामविकारव्यथा अनेन विप्रलम्भसाहित्यं प्रतिपादितम् ङः स्वेदमित्र
स्तेरेवतत्स्वरूपत्वात् उक्तंच सम्भोगः सुखसम्भिन्नो विप्रलम्भस्तु दुःखयुक् रतिस्तयोः प्रकर्षः स्यादुत्कर्षोदुःखसुखदः
स्वयोः एवंविधो रमणो नायकः रहएकान्ते यदि भवति तदा संभोगसामग्रीसाम्नाद्याप्तिरिति भावः शाकुन्तलपद्ये
तुसरसां तरसारमनोरथस्य मन्मथपूरेण आपवासराजवासे सुखलाभपत्तिवामाभिः [illegible] कथ्यते [illegible]
गच्छतीत्याशङ्कायां कस्याप्युक्तिः मनोरथो यतीताः प्रियाशाला [illegible] रामः

ततिसद्गुन: क्रुद्धो मुनिर्भार्गव: छलशब्दसमपि आहारेणाहं सानां त्रिवेषवृद्धि: [illegible] यो रेवेन
क्षाक्षिरधेयो: श्लेष: उभयपदमेकमिन्नपरम् त्रिविधश्चापम् द्वयो: प्रकृतत्वे द्वयोरप्रकृतत्वे ततरस्यैव प्रकृतत्वे
ति पुनस्त्रिविध: शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्चेति शब्दश्लेषोऽपि द्विविध: पदभेदेन तदभेदेन च आद्य: खण्डश्लेष इति गीयते
तत्र शब्दश्लेष: शब्दालंकारोऽर्थश्लेषोऽर्थालङ्कार इति काव्यप्रदीप: द्वयमपि अर्थालङ्कार इति केचित् द्वयमपि
अर्थालङ्कार इति सर्वस्वकार: दीक्षितादयोऽपि मतं संमतं चैतद्विस्तरस्तत्र विस्तर: द्वयो: प्रकृतत्वे यथा अकम्पनोद्दीपित
मेघनादा प्रहस्तनाद्यादृढविचित्रकाया आविर्भवद्वैरनरान्तकोग्रा सामर्षवेगोज्ज्वललोहिताक्षा सुसिन्धुराजतर
सोग्रभीष्मासहेति प्रशस्या कृतवर्मनिष्ठा समित्महाकर्मसुदक्षिणा च रोषग्रन्थस्य वाहिनी सा. अत्र वर्णितया
रावणदुर्योधनसेनाद्वयस्य प्रकृतत्वम् द्वयोरप्रकृतत्वे यथा मम सम्यक्त्र शक्तिविक्षुब्धेन्द्रवृन्दसुरवैपधाया विलस
च्छिरवावान्-तमाभावेन विलक्षणेन जित: कृशानुश्च कुमारशुभ्रपुष्प राजतनौ व किंकर यो द्वयोरप्रकृतत्वम्
अन्यतरस्य प्रकृतत्वे यथा मम तान्यपि मकरन्दपद्मोनालोचितविधाश्च माण्यगिर: अपरिचितदीधितिमहास्तोका न्या
याद्वहि: प्रकल्पन्ति नान्यथीनगिरा आपातरम्योक्तय: रसुकुमारोक्तिप्रस्तावज्ञानहीना लोका: अन्याप्यमेवापि
वदन्तीत्यप्रकृत: खण्डश्लेषस्त्वेष यथा अत्र वर्णिश्लेषो यथा यामिविधाय भुक्तिरेश्यामीति यत्त्वयाकथितम्
ज्ञानात्तदत्तमात्रं नेदं तत्त्वेन मुग्धवधू: विधाविति सममेकवचने विधिविधुशब्दयो: समानम् पदश्लेषो यथा तम
प्यथावत्तनगुरोदोषघटोत्कचस्फीतविटंकमौलि: चलाचलाकारकरीन्द्रपालीकुम्भप्रणतानामुदंसहस्तिनीश्री: ॥
अत्र रामायणमहाभारतयोर्यथासंख्यं पाकुम्भसंज्ञेन कुम्भकर्णाभिधेयो रणपृथिवीनारदासोपद्यसादसमहं सुग्री

अ० मु० स्ना० दः कमलिन्याद्यो नापि कादिनाद्यस्यानुपत्तौ पद एवेति रसगङ्गाधरादौ नोत्तं प्रकृतधर्मिण्यप्रकृतधर्मितादात्म्यमपि
१० भासत इति उपमापद्येव स्त्री प्रसङ्गात्यो न्यो न्यमन्वयानर्हः यत्र क्रियया कारकाकार्यान्वयधीर्निदृष्टान्तसौन्दर्या यत्र प
दार्थयोर्वाक्यार्थयोर्वा संबन्धो बाधप्रत्यास्थाद्वृश्ये पर्यवस्यति सा तावदेतानिदर्शना यथा दर्पणे ताकौतुककवतामपि
वहल्लेना पक्ष्माद्धलेरनुसरतो यमुदीर्णोर्धन्या इन्दुः सुखोद्धत मकरन्दलम्पथते मेघश्यामा यवनचापचर रसलम्बीम
ग्रथ्या मैमेवा चूडामण्डलवन्धनं तरलयत्याकूतजो वेपथुः किंचित्कोकनदच्छदस्य सदृशे नेत्रे स्वयं रज्यतः धत्ते का
न्निमकाण्डविततयो भङ्गेन वक्त्रं भ्रुवौ चञ्चन्दस्योत्कुरलां कुचस्य कमलस्योत्फुल्लनभृङ्गस्य च अन्यधर्मकपमन्यो वहती
ति धर्मिणोः साधृश्यपर्यवसानम् वाक्यार्थनिदर्शना तु सदृशवाक्यार्थयोरभेदारोप यथा समरुक्मिणीपरिणा
20 ये यमिन्याः परिसन्तापन्तुहिनैर्मृणालावसेकाक्रियासामिकत्ता कृतिर्मृगपतेः केलीमृगीगोपितुम कौशीय
स्य धनस्य च स्वकृतिभिः पारदृद्धायायिनां मज्जद्यो अतिसो रमस्परभस्य रभसात्पातोन्तु दाना कपेः अत्र उग्रत्वस
ङ्केकस्यामाययाहं सरूपिणो देवस्य सृष्टौ कृष्णेन रूक्मिणीप्रतिरूपेनद्रेष्णाम् अहीनदेनन्दि ति पूर्ववाक्या
र्थः अत्रोक्तवाक्यार्थचतुष्टयस्याभेदारोपः अप्रसिद्धः आरोप्यवाक्यार्थो यथा उन्नासन्तो साष्टमसाङ्कता
सांनलक्षापणिता निषृत्तिः अन्येवरस्यास्तरमज्जियस्यासु देष्पवोधेपरदृषिलोमः समासद् पकाण्डमयपया
चतुरिमकलाकलाच्छेदो मनो भवचन्दनं द्रुषदि मघुन्नो लिप्सालोके विडम्बनमात्मनः उपरिणीतः संकला
नाप्यलाशन्तयातन्नं सहचरीपरीपरीनायस्यानं जडे इहदृष्टयापरां म् आयचरणोपात्तं समासदू पवाक्या नतु श्यं
॥यत्र क्रियया कार्ये कारणाभावे कयोनिर्दृष्टयोः प्रतिपादेनसम्बकार्यो विशेषतया दृष्टान्तो न पर्यवस्य रामः १०

श्लेषो यथा मम निरङ्कुशोऽभ्युदितः कृतीनां घटनोत्कटः स्वप्रवृत्तकवीनाम् तेषां परेषामपि । वारणानां नीतमोतिपाति
लवदानमेव शोभावरवं दानेऽस्य दुर्दानदानेऽस्य स्यस्य च लक्ष्मयेदानमिति तुल्यं रूपम् एवं यच्छ्लेषो यथा मम ।
तात्पर्यमिति यथाभावत्वमत्र एव कृतिशतानां शिरसा महोविशेषाद् सम्मतेः सम्यग्गुरुर्दृष्टम् कृतिशतानां शिरसा
मुपनिषत्संतापर्यविषयत्वं तत्त्वमेव अभ्यः प्राप्तवान् आवान्तरवाक्यानां अन्यत्रापि तात्पर्यमात्राकाङ्क्षः विशेषादि
निवेशयन्तमिष्टैरन्यत्र तात्पर्यमात्रानेऽन्तरायैः अथवा शिरसा मुखावच्छेदेन अभ्यहयग्रीवः इति यावत् ईदृश
त्वमेव वेदेशतानां तुर्यं द्विप्रकारमुपक्रमादेः सकाशात् सम्यग्गुरुत्वं कथं तात्पर्यं स्पष्टविषयभावं विशेषात् देवा
न्तरव्यतिरेकेण अमहः पूजितवान् महपूजायामित्यस्य लङि मध्यमैकवचने रूपम् अशा अङ् इति प्रयते धीती
त्यस्यापि त्यस्य लुङि मध्यमैकवचनम् अश्वशब्दस्याप्येकवचनं च समानम् वचनश्लेषो यथा अपयातमितोऽघतोऽघ
शेष्विग्रामण्यीलताम् इत्युक्तेऽवेत्रवन्तश्च व्यतिपातेऽस्मतेऽभिया अत्र नेसरवौ कञ्चुकिनश्च व्यतिपातेऽतिकमव्यति
हारितः यथा क्रमं द्विवचनान्तं रूपम् बहुवचनान्तं च समानम् यत्र प्रकारवाक्यपदमात्रं व्यञ्जावाच्यसामान्यं तर्हि
श्लेषप्रकृतार्थोक्तिः सा समासोक्तिः यत्र विशेषणपदानां प्रकृताप्रकृतसाधारणार्थप्रसादैकवचनं तु विशे
ष्यपदस्यापि सा समासोक्तिः साधारणार्थं बलात् अप्रकृतार्थस्यापि प्रतीतेः यथा मम मुकुलेषु कमलिनीनां पत
न्निभावत्कराववहस्तताः यथा ममनिशीथ्याः स्पर्शात् सुमुखि तनुदृगभीरुव अत्र न वीनतापि मा कुच पूर्वत द्वि
धासाप शिशिरस्पर्शः कञ्चुकनीपकस्य व्यवहारस्य प्रत्ययः यत्र तु विशेष्यवाचिपदमपि स्पष्टमत्र उपमाध्वनिरेव
अयं हि विशेषः सर्वत्र अलङ्कारादीनामतिसमासोक्तौ प्रकृतव्यवहारे अप्रकृतव्यवहारतादात्म्यमेव भासते न तु
प्रकृतधर्मिण्यप्रकृतधर्मितादात्म्यमपि यथा प्रकृते सूर्यव्यवहारे नायकव्यवहारमेदेनं तु रूपेनायकाभे

सु०ता०आ०
११

यात्मनस्तावदस्माभुनाचरं परस्कन्न देहस्य यद्ध द्विष्यति तन्माधनायोग्रमितं जनार्द्दनं तपेनगजीवपि वं वदति
विपरीतग्राही लोकः इति सामान्येवक्तव्ये तत्तरार्द्धं विशेषतः तुल्येन तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः श्लेषः समा
सोक्तिः सादृश्यमात्रं चेति धर्ममात्रश्लेषो यथा मम छिद्रेण गुणगणोनस्यां तयेषां सदा हृदयं । तेषां मृणाल
कानां तु खमुद्राजीवमुपचितं तत् उक्तं तराजीवकर्मयत्र ताहृशं तु खम् अयवस्याजीवं जीवनपर्यन्तं सुखस्य तु
ड्राषीतं मृणालपदं चैकमात्रं येकम् विशेषणविशेष्योभयश्लेषो यथा मम खट्वाङ्गपाणितले निधाय याम्
तत्तल्पिति दिवासा नेत्रं यपुत्रोपि किं सर्वविन्न पातस्य समासोक्तिर्यथा एणाद्याः पक्षवः किरातपरिषन्ने
या गुग्राहिणी संचारोन हिनागरस्याविषयोद्धि तं मुनीनां मनः गन्धेनातिसुगन्धिना दशदिशः सामोदसामा
दयन्नाम्लं पदि दग्धेनगरुतः कस्मैकिमाचक्ष्महे सादृश्यमात्रं यथा मम ऐरावतमन्हाशौण्डवी साक्षेतिस
22 दभुवी लक्ष्माः एतेषां मापारात्सा निकृतिं प्राय विधिप्राप्ता के चित्तु प्रस्तुतेन अप्रस्तुतप्रतीतौ सामासोक्तिः
अप्रस्तु तप्रतीतौ अप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुतेन प्रकृतप्रतीतौ स्फुटांकुरः इत्यलङ्कारान्तरम् यथा अन्यासु
तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले व्यर्थं कदर्थ
यसि किं नवमालिकायाः अत्र वृत्तान्तद्वयं प्रकृतमेवेत्यतिरिक्तत्वं युक्तमित्याहुः अप्रकृतेन निगीर्णासाध्यव
सानाश्रयात्प्रकृत प्रकृतस्याप्यधिकत्वे यद्येवं स्यात्तर्ह्यौ स्यात् जन्यजनकयोर्वा यदि स्यात् गम्यसाम्यनिष्पत्तिरुक्तिः १
उपमेयवाचकपदमपहाय उपमानवाचकपदेनैव तद्रूपादानं एकातिशयोक्तिः १ यथा तमस्तोमः पूर्वमिद
मुदितमलः क्षीणाकिरणास्ततः कोकद्वंद्वं तदनु चनकिं चित्तु नरभूत् अनङ्गस्यावर्तीस्तदनु कदलीकं रामः
११

त्रिसाप्यपराऽतिदर्शना यथा मम यो वंहि नित्रिभलिनमन्तर्हितो हानौ सौन्तपनिपतनम् एकाधां दर्शिता वेदप्यनिप
लेत्रपानाप्यः अत्रलिङ्गसम्बन्धयद्वनाश्रयोः कार्यकारणभावे पूर्वार्द्धप्रतीयमानेऽत्र सर्वग्राहकम् वैचित्र
ललिताख्यमलंकारं वदन्ति प्रस्तुतवाक्यार्थे अप्रस्तुतवाक्यार्थभेदेऽपि हि निदर्शना यत्र तु प्रस्तुतवाक्यार्थमनुपम
स्यप्रस्तुतवाक्यार्थेउपमानेऽत्र ललितम् यथा अनायि देशः कतमस्त्वया य वसन्तमुक्तस्य दशां वनस्य त्वदाप्तसंके
ततयाकृतार्थोऽस्यापि नानेन जनेन संज्ञा अत्र कुतस्त्वमागत इति प्रस्तुते न मत्तोपन्यस्यतत्सदृशवाक्यार्थान्तरोपमाः
सऽति अप्रस्तुतप्रशंसाप्रकृतप्रतिपत्तिरेव यापत्र अप्रकृतार्थाद्याप्रकृतार्थप्रत्ययो यत्र साऽप्रस्तुतप्रशंसा॥
अप्रस्तुतस्य प्रपादनमात्रं विवक्षितं न स्तुतिरेव अस्याः पंचभेदानाह कार्ये हेतौ व्याप्यव्यापकयोरन्ययोः समेतस्य
॥कार्ये प्रस्तुते अन्यस्य कारणस्य हेतौ प्रकृतेऽन्यस्य कार्यस्य व्याप्ये विशेषे प्रकृते तदन्यस्य सामान्यस्य व्यापके
सामान्ये प्रकृते तदन्यस्य विशेषस्य समे प्रस्तुते तदन्यस्य समस्याभिधानमिति पंचधेयमित्यर्थः तत्राद्या यथा ब्राह्मणा
तिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते अत्र रामेणाराक्षसां प्रति क्षोभातिक्रमणे
नतदनिष्टविधानरूपकार्ये वक्तव्ये तद्देशीमनस्यरूपकारणमुक्तम् द्वितीया यथा प्राप्तिः श्रीघ्रघटितकपाटद्वारमा
हृतम् रक्षाचायितैर्भक्तिमद्भिः कौरवैर्यैः परितः कृता अत्र एवं नन्दसेनापते किं देवरपं कलंकलङ्कितिहेतोऽदृष्टेपदं
स्तेन नगरावरोधहेतुमनभिधाय तत्कार्यमात्रमुपन्यस्तम् तृतीया यथा अहो वा यदि वा विपर्ययगतोऽसाने पर्य
देहवान्दृष्टादृष्टविरोधिकर्मकृतोऽपस्यागोप्ता गुरुः निःसन्देह विपर्ययेऽस्ति भुवनस्याने विकडक्तिं पंराजाचे
पुरुषं नष्टा लिनदर्पणाः प्रजाविप्लवः अत्र परशुरामस्याशासने कर्तव्ये सामान्यमुक्तम् चतुर्थी यथा॥ धि

वकुमिव कुधोज्झे स्यादेकस्योल्लेखवत्स्यते यथा गजत्राता तिवृन्दामिवृन्दाभिः श्रीकांतइतिपोवतैः यथास्थित
ज्ञवालामिष्टैः शौरिः सत्कौतुकम् एवं एकेन फधोज्झेऽपि गुरुर्वचस्यर्जुनो यं कीर्तौ भीष्मः शरासने
प्रौढोक्ति कृत्कर्षीहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनं तद्धकारणत्वेऽपि तत्कारणत्वकल्पनं प्रौढोक्तिः यथा कल्पतरु
कामदोग्धी चिंतामणिधनदशंखानां रचितो राज्ञो भरत यशस्तेजस्या सावरेषः अत्र कल्पद्रुमादेरधिकदानप्र
सहेतुत्वेऽपि राज्ञः कल्पद्रुमादिसंबंधभूतावयवनिर्मितत्वाह्वानहेतुत्वेनत्पनमिति प्रौढोक्तिः इतिवर्द्दति।।
साहृदयपर्यवसिते यस्मिन्वाक्यद्वये धर्मः एकोऽपि द्विरुपात्तः सा प्रतिवस्तूपमामाहुः साहृदयमभिप्रायके वा
क्यद्वये यत्रैकधर्मो द्विवारं निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा यथा देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं जा
नीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः अब्धिर्लंघित एव वानरभटैः किं त्वस्य गंभीरतामापातालनि
12 मग्नपीवरतनुर्जानाति मंथाचलः अत्र ज्ञानत्रूपएको धर्मः उभयत्र निर्दिष्टः मुरारिमंदरयोः साम्यं च पर्य
वसातीति स्पष्टम् यथा वा नान्यत्र यद्यवाहं धार्यं निर्वसयोः क्षमा दुग्धाब्धिवाहृते जन्म चंद्रकौस्तुभयोः कृतः पूर्वेत्रभो
भावस्तूपोऽन्त्रस्वभावस्तूपमेति विपर्ययः वैधर्म्येण यथा मम तत्रयुक्तिविशेषगुंफितवचः संदर्भगांभीर्यं कृतागर्वा ता
नालं वदितुं कवेरपरिष्पाधन्याः शृतेयः शृते सत्त्व विम्रमहृत् कल्पकः विहितौ मासे मृगाक्ष्याः क्षमाविष्टि तैर्निर्विष्टत्वरामा
ग्रामपि क्षीणे तराः शेक्षितुम् अत्रान्योपयोक्तृशोभासात्वकत्वे मत्तमस्यस्यावि पर्यवेशान्तवस्तुभिनेवतां सा सातैर्महर्षय
त्वमेनवक्तत्सिद्धिः साधारणास्य साम्यप्रतियोग्यत्वयोगिनीयत्र निर्दिष्टः स्याद्विंबप्रतिबिम्बतां पासदृष्टो दृष्टान्तः यत्रोपमानो
यमेयद्विष्टिवर्त्वेबप्रतिबिम्बभावेन भिन्नधर्मोपादानं सदृष्टान्तः स्यात् प्रतिवस्तूपमायां एक एव धर्मः अस्मिन्निति भेदः रामः

द्युगलं तनोवांचौ यशोऽशिवशिवविधेः स्वस्थिरपरा अत्र कचवदनाद्युपमेयानां तमःप्रभृत्युपमानतया च कशद्धे रेखे:
पावानम् यत्र चप्रकृतस्य सजातीयादन्यस्य लंत्वं वर्ण्यते सा द्वितीया यथा मम अन्यत्कौतूहलमपाकृतं रंगिता
मस्येव रीतिरपि गीर्विभूतः स्मितस्य एणीदृशः सदसि संविधिसुधीसुसूक्तिमुक्ताफलग्रथनकौशलमन्यदेव प
दैवं स्यादिति केनचित्पादकेन कस्यचिदर्थस्योपादानम् तृतीया यथा निरंतरत्वेनानिधाय तन्वि तारासहस्रा
त्रीपादि क्रियेत हि मांस्थरन्ध्रः सकलंकमुकस्तत्वदास्य क्रियेत कारणकार्ययोः पौर्वापर्यपरित्यागे चतु
र्थी तत्परित्यागेऽपि द्विविधा पूर्वं कार्यस्य पश्चात्कारणस्योत्पत्तेरुक्तौ युगपदुभयोरुक्तौ च आद्या यथा उद्देति
पूर्वं कुसुमं ततो रजोपनोदयः प्राक् तदनंतरं पयः निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु संपदः
अत्र प्रसादात्पूर्वमेव संपदभिधानम् द्वितीया यथा मम कुरुहृतं हरिन्मुखे हिमांशु विरहिणां हृदये च वी
तिहोत्रः समामन्यतराश्रयत्नशास्सेत्वयहीनं प्रतिपद्य दिशु ताने अत्र चंद्रोदयस्य विरहिणीतापाश्रयहे
दाछे सामानाधिकरणदशावृत्तित्वोक्तेर्विरहिणीतापस्य चंद्रोदयदशायां सामानाधिकरवृत्तित्वोक्तेरथीत्तयोरे
कदाचिदसतिकत्वेनोच्यते केचित्तु कार्यकारणयोरभेदेन वर्णनं हेतुरलंकारः यथा लक्ष्मीविलासा विदुषां
कटाक्षा वेंकटप्रभोः एवं कस्यचिदर्थस्य बाधितत्वेन तद्बोधनार्थं कस्यचिदधिनार्थे सकल्पनं मिथ्याध्यवसिति
शा यथा असौ तोरणपतेः शंभुप्रियालक्ष्मीकृताः संख्यायावज्जीवतत्वं च त्वमाराधयिरक्ष्याः किलाकीर्तयः गी
यते स्सरमछमकलपतानाते नवधीरशानुभूकानां प्रकरेण कूर्मिरमणीदुग्धोदधेरोधसि तथा संभावनं
यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये यदि शेषो भवेद्वक्ता कथितास्स्युर्गुणास्तव इति संभावनमलंकारः तथा॥

पु॰ का॰ अ॰ सात्त्विकगुणान्वलितं चन्द्रेनोपमेयमानं त्रिजयो वापरा क्रमश्च अग्रकृतनाप्यमीनां यथा अवनिरमरसिन्धुः सार्द्धमस्मद्वि
१३ धाभिः सहकुलगुरुरात्तुः कुन्दसौधः सुयोऽक्षसा च सुनिरस्तयाताहन्धुलीको न सिद्ध्यत्यविदितत्वमंसङ्क्षुपसेमङ्क
लाय उभयोः साम्यप्रोक्तौ विशेषत उपमेयगो व्यतिरेकः उपमानादुपमेयस्य केनचिद्धर्मेणाधिक्यवर्णनं व्यतिरेकः
हानिरुत्कर्षहेतोरुक्तौ द्वेधा च तद्द्वक्तौ शाब्दार्थाक्षेपात्त्रिसाम्ये श्लेषे च द्वादशगुणमितः सः उत्कर्षापकर्षहेत्वभिधाने
एकः उत्कर्षहेतुमात्रेण तदुभयहेत्वोर्वा नुक्तेस्त्रयः इति मिलित्वा चत्वारः तत्रापि साम्यस्य शाब्दत्वे आर्थत्वेऽथ गम्य
त्वे वेति चतुर्णां त्रैविध्यमिति द्वादश समस्तमपि च श्लेषेऽपि एकैकस्मिंकोऽपि अपरस्य अपलोऽधपद्वधीरोपं नमद्भामा
धने चापलत्वे चैवोत्कर्षापकर्षहेतू उक्तौ मदमाधवेनेन लेशमपीति चतुर्थचरणे नितम्बिनी उत्कर्षहेतुरनुक्तः
क्वचिदपि रोत्तु धत्ते इति तृतीयचरणपाठे अपकर्षहेतुरनुक्तः एतत्पादद्वये नैवोत्तरार्द्धपाठे तूभयहेत्वनुक्तिः
23 सर्वत्रैव पद्यप्रयोगाच्छाब्दं साम्यम् आर्थे साम्यं यथा तत्रैव चपलतरैन रुत्व धवदिति पाठे उक्तरीत्यैव चतुर्थचर
णपाठे क्वचिदपि चेतरत्व धवदिति तृतीयचरणपाठे पादद्वयेनैवोत्तरार्द्धपाठे चतुस्त्यापेक्षत्व निवयोगादार्थं साम्यम्
आक्षेपात्साम्यं यथा तत्रैव चपलानुधावनिमिव वनितेति तृतीयचरणपाठे मदमाधवेनेन लेशमपीति चतुर्थचर
णपाठे चपलपदस्थाने सकलपदवद्धेपि अन्यत्र पूर्ववैरीत्यापठिते अभिभवस्य विभ्रवत्काराश्चित्कीनकाव
कलास्य अत्रैकस्यं कदाचित्कत्वं चोत्कर्षापकर्षहेतू वहतरकलस्येति पाठे ... उत्कर्षहेत्वनुक्तिः उभयो
लिमशौर्नैकाचतेत्यादि चतुर्थचरणपाठे ऽपकर्षहेत्वनुक्तिः उक्तद्वयेनैवोत्तरार्द्धपाठे उभयहेत्वनुक्तिः य राम: १३

यथा अपमयमीदृशश्रमविश्वसनीयतनुर्भुवनभयंकरीः कथमधनरुचोऽपि मुनिः स्थितमिदमेव वामृदुमनो द्रुतुषा
न्नमास्तमसि सतिज्वलति सहसैव महौषधयः अत्र रोषज्वलनयोर्विंबप्रतिविंबभावः वैधर्म्येण यथा मम आप
न्नतापविहतिस्पृहयातिसान्द्रे वेश्मन्यचन्दनकृतशयनादिन एव चेतः केन स्मृतं वकुलहालहलावलीढाहशोषिविषमादृशि
यमुनिमिषितैः सुधायाः प्रकृताप्रकृतानां पद्येकान्वयिता स्तद्दीपकं तस्मात् प्राकरणिकानामप्राकरणिकानां चैक
परोपात्तधर्मेणान्वयो दीपकम् यथा सकलकलाः कस्यपि तु प्रभूप्रबन्धस्य कुमुदबन्धोश्च सेनकुलतिलक
भूपतिरेको राकाप्रदोषश्च वर्णितेन प्रकृतस्य प्रवरसेनस्य अप्रकृतस्य राकाप्रदोषस्य च कलासाकल्येन सामर्थ्य
रूपैकधर्मान्वयः क्रियादीपकं यथा गणपत्निनापशहेन हृतनभङ्गे तयन चाधेस्य रसिकत्वेनाकलितावेश्यापतयः
कुकवयश्च स्निग्धत्वेन प्रकृतानां कुकवीनां वेश्यापतीनामेकक्रियान्वयः यत्रैकमेव कारकमन्वयमेति क्रियासु वं कै
षु एकस्य कारकस्यानेकक्रियास्वयित्वेऽपदीपकम् यथा प्रणामाभिपद्यति त्रि उच्चति संक्षिप्यति पुलकमुकुलि
तैरङ्गैः प्रियसंगाय स्फुरितां वियोगिनीनाम वाङ्कुलतां मालानुपूर्वे पूर्वे विधान्मरे रोगनराचपिनि तस्या
मेव क्रियायां रूपान्तरेणान्तत्रे वपुनरन्वये मालादीपकं यथा मम आत्मानेमनसाम्भनाप्याग्निनचालो कोतरा
कसनाचम्पूनामपाकलसनाम्भिरमलं माधुर्यमम्पाहितं माधुर्यगुणपदानिकाम्यपि यदेरप्याहृता श्रोत्रेनेनम
नोमुनापि चक्षुनापि च मुद्रामद्वैतमासादते आसादनक्रियाभो यां पूर्वे कमेत्वेवान्विन स्यानन्तरं कर्त्रे त्वेमा
चयः प्रकृतानां नाहृकृत्वे भिन्नानां वापि तु स्पयोगित्वम् प्रकृतानामेव अप्रकृतानामेव वा एकधर्मान्वयेतु
स्पयोगिता प्रकृतानां यथा संभाव्यमि भ्रमुवनाम यदानन्दप्रपसंभारमस्य वपुस्त्वहि विस्फुरन्ति लक्ष्मीश्च

प्र.का.स्° ० सर्वं स्वलं हृदयमूरमू तोरयः सुधामस्त्रवन्तु वाकपथा तिथिर थापि पूज्ञां मनोमनोज्ञप्रारुज्जंरंनयति मोहमस्माकन्तु:
१८ इयं वानुक्त निमित्तासो ऽर्थविशेषस्य हेतोरनभिहितत्वात् उक्तनिमित्ता यथा प्रस्तुतस्यैव दृपितेन गूढादीर्घस
स्वमुषः मर्मच्छेदपरैयनैराकर्षीं समाप्यते अत्र शीलापाङ्कस्तु षोपवसंयोगप्रतिबन्धकयत्नसत्वेपि प्रतिबन्धाभावः
नृत्यायाङ्गतद्धेतोरुपादानम् हेतौ सत्यपि कार्यानुत्पत्तिः स्याद्विशेषोक्तिः सा च त्रिधा उक्तनिमित्ताऽनुक्तनि
मित्ताऽचिन्त्यनिमित्ता चेति आद्या यथा स्वेषूत्कं ठकुरने मुमूर्च्छ सुतनावरग्रैः स्फुटितेवावहिर्व्योकौ तौक्षुल्लवेड्ड
हैवशिपिमिर्दृष्टिपि रामायणम् चित्ते नाश्वसितेन यत्तद्विकं प्रहलाणामश्रीरा यरूतस्मैवत्रपमायमानिद्रम
हावीरायवैरायते अत्रमयहेतौ भाद्वैरामायणारद्धौ नैपि रावणा स्पमयाभावः महावीरत्वं च तद्धेतुरूपात्तः द्वि
तीया यथा मम पंडितता न च खंडितनयचित्रपि खण्डितनयेपम् अत्रपहनेतनुजन्तु यीनन्तुनैवमदस्य वार्त्ता
पि मदहेतुविद्यादिसत्वेपि मद्यानुत्पत्तिः धीरत्वरूपं च तन्निमित्तमनुक्तम् तृतीया यथा यद्विहानपि नादृ
प्रेष्यभिज्ञनेष्टर्मोन्पयो विज्ञुतः किं ब्रूमोऽत्र तदन्यदेवनव संख्येकन्न सर्वे गुणाः लीलानिर्जितयरमुखाङ्गद
तः श्रीरामदग्रमादृप्ते निर्विघ्नप्रतिपन्नविश्वविजयो वीरस्तु कस्मादृशः अन्यदेवेत्यस्यान्यहेतुकमेवेय
थः हेतुष्वविधिष्वनभिवैकुण्ठकः निर्देशि कमतो यदि समन्वयस्तथा यथासंख्यम् यथा ममाभिराम राघवे ड
वीशानिलवृन्दरोषदहनाद्यान्नीरता व्रताशा यन्या यवियातनम्र कटितत्रोटि द्विकोविनुटिम् कृत्वा तामथ क
तीकारमहरां संपातिमप्यंज सांस्कृतेन्द्रः स्वयमानमीतिरहितां स्तानामजन्माक्रमिः यदि सामान्यविशेषो राम: १८

24

द्वीपसमर्थो दिवार्थे वनितिरिनिशाहं साम्यम् तत्रैव अविकलकलोन चिष्णुवत्कादाचित्कीकलामयं वचने इति पाठे प्रथमः अवि
कलपदस्यानेकान्तरपदपाठे द्वितीयः कादाचित्कीमित्यत्र बुधमौलिमणिरिति पाठे तृतीयः उक्तरूपेणोत्तरार्धे चतुर्थः
[illegible] तुल्यार्थे वनितिरित्यार्थे साम्यं अविकलकलो विधुजयी कादाचित्कीकलां न वचसे यमिति पाठे भ्रमः एतत्त्वयं पूर्ववत्
त्रयमान्नोत्तरासाम्यमाक्षेपं इदमस्यापि कलापम्: श्लिष्टः इष्टस्याप्यभिधानं योपि स्वविशेषबोधाय स्वयमेव प्रति
षेधः स च वक्ष्यमाणोक्तविषयत्वादाक्षेपः विवक्षितस्यार्थस्य वचननिषेध आक्षेपः स च द्विविधः वक्ष्यमाणविष
यश्च यत्र वक्तुमारब्धस्यैव निषेधः स आद्यः उक्तस्यैव वचनं वैपर्यौक्तिः द्वितीयः आद्यो यथा प्रीते विधातरि पुरा
परिभूय मत्तो न च द्वेष्यतोपदमयं समवाप्नुहं तुः तन्मशिरा स्प्रशतिमामतिमात्रमधहस्वन्तः स्वान्त मध्यवादश कन्ध
रोसि अत्र बुद्धिस्थं राजस्तुतिरामदभिमेवं विवक्षितं शान्तमिति तन्निषेधः द्वितीयो यथा यदि ते सन्ति सन्त्येव केयम
स्ताविभीषिका किमुक्तैः सन्निपत्यैव पताकां नाहरामि वः अत्र महाराजस्य प्रतिकृतः क्षत्रियात्साध्वसरहितकैरुक्तो पूर्वार्धे
नाम्य वल्लवस्तामुहापिताहृशाम [illegible] कमीनहुष्णे नैव वचनमात्रं व्यर्थमित्यभिप्रायेणानन्निषेधः केचित्तु योगनिषेधो वा
ख्यितः सन्नर्थान्तरे पर्यवस्यति सज्ञाक्षेपः यथा पुरोजन्मानाम् बुधमन्ति ममरामः त्वमहं न पुत्रः पौत्रो वार [illegible] कुल
गुर्वाचविनिम्नताम् अधीरं धीरं वा कलयतु जनो मामयमयं मया बद्धोऽञ्जलिरिदमनदी तापरिकरः अत्रपू
र्वोक्तनिषेधो वाधिवाद्वाहं णमङ्गनिषेधातिक्रमं सूचयति हेतुं विनापि कार्ययत्रोक्तं स्याद्विभावना सा तु प्र
सिद्धकारणव्यतिरेकेपि कार्योत्पत्तिवर्णनं विभावना यथा अशातरुचिरं श्रुवौनमरालमन्दागतिरिङ्गं चव

सु०का०म० मवनस्याः अत्र बाहुलत्वकिंलत्वजात्योः सामानाधिकरण्यं पृथ्वीकृत्य लकवरो हरिद्रङ्केन लङ्केव दसिमृणालमहः प
यात्त तत्र स्थितैस्तु कुसुमैः कुसुमेषुरेनं सीताविपोगविधुरं हृदमानयाम वृत्तत्वजातिमृदुत्वगुणयोः अपेदं स्तोभिः क
१५ रि नकर्हीशाङ्कु स विधिना नत्या कृत्तं यायै वर्ण पपति यथा तालिमपि जनस्यानेकम्यो कक्रणाक करो यदैव रिसैरपिया नाये
हिमापदलतिवृत्तस्यहृदयं गावत्वजाति रोदनक्रिययोः प्रथमश्लोके स्यैत्वजातिचन्द्रद्रव्ययोः वक्त्रादपि कठोरा
शिरमृदूनि कुसुमादपि लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति काठिन्यमृदुत्वगुणयोः स्त्रीणां हि साहचर्या
द्भवन्ति चेतांसि भवन्ते मदृष्टानि मधुराणि मूर्छयन्ति याचि सविटपसमाश्रिता वल्ली माधुर्यगुणमूर्छनक्रिययोः मुनेः
कलत्रं जनमनोज्ञपतिकापिगंभीरतापयाश्रुत्तु कमंभसाम पिनिधिः समापद्यते अत्रगाम्भीर्यमात्रे नैव विवरीतमुक्तुं गतां
ययाभवति नोच्चकैरहसो पि विन्ध्याचलः नीचत्वगुणविन्ध्याचलद्रव्ययोः यत्वेष्टं तमनीकश्रीमति परित्रस्तः परोच
25 नयि ग्रस्ती कुरुते सहस्त्रनयनः पृष्ठोद्भवे रावितिः चक्रैवतीच नागलोकजयिनी यात्राभिवग्रस्कवन्यः कैलासमु
दस्यकीदृशमुपादानेतुतस्यापदाम् पलायनपृष्ठस्थग्रस्तीकरणक्रिययोः त्रैविक्रमः सकलदानवजीवितग्रावि
घासमाप्तिलिपिरेषमुदर्शनोमे यस्मिन्विपत्पहरयेद्दलितारजालज्योतिस्कमार भयमामभराणं वभूव दलनक्रिया
मुदर्शनद्रव्ययोः अवशापतिदिक्क्रदंबकेकुमुदानाम्रहितोमुदांमुदे कुर्वन्तु कं विरहस्यपुनामपि चेतादृशो वहुधा
मुक्ताणिः चंद्रवडवानलद्रव्ययोः योवस्तुनः स्वभावस्तस्यानिरुक्तिः स्वभावोक्तिः यथा अयमेकतमेनपदन्तेरधि
मध्योद्भूतजंघमंध्रिणा स्वलनत्वगाएवक्षिप्तिषेद्धतकराद्रूपितमो शिरालयम् व्याजस्तुतिर्विपर्ययपर्ययरव
स्पनेस्तुतिस्तुत्योः निंदायाः स्तुतौस्तुतेर्वा निंदायां तात्पर्ये व्याजस्तुतिः आद्या यथा मम हक्किरणी परिणाये जा रामः
१५

समर्थ्यते विशेषसामान्ये साधर्म्याद्वैधर्म्यादपि वा सोऽर्थान्तरन्यासः सामान्येन विशेषस्य विशेषेण सामान्यस्य वा सम
र्थनमर्थान्तरन्यासः स चैकैकं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति चतुर्विधः आद्यं साधर्म्येण यथा संवृत्तोऽयं यदि तव भुजच्छायया
संप्रीतीन्द्रोऽभिविघ्नश्रीश्रियममिनवाकीर्त्तिरूपी तेजस्विनः इन्द्राकूताः सितविनयचिता स्तवैर्भूःगण्डपीव कीशपत्रप्रकर
मकरीयाश्रुपाल्पहिरनिः वैधर्म्येण यथा बालेन वेदविरहानलकौ दीनताया हस्तेऽपि बलमपि तिलप्रदे प्रागमू दू
रे पुनः स्थितिमगादिदं मङ्गुलीयस्यान भूतिमिह तत एवमचल्पनाथीः द्वितीये सामान्यं वैधर्म्येण यथा न तेजस्तेजस्वी प्रकृ
तमपरेषां प्रसहते स तस्य स्वभावो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः मयूखैरश्रान्तं तपति यदि देवो दिनकरः किमा
ग्नेयो ग्रावा निकृत इव तेजांसि वमति वैधर्म्येण यथा मम भावविरोधी स्फुटतां विरुद्धमेवाश्रयनं वदति नायनंत्वय
दभावः प्रतियोगिनमन्तरा नस्मृते अत्रोत्तरार्द्धस्य वाच्यार्थविपर्ययभूतेन प्रतियोगिविषयकज्ञानविषयत्वनिय
मेन पूर्वोक्तवाक्यार्थसमर्थनम् केचित्तु यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः एकविशेषसमर्थनार्थमुपात्त
स्य समर्थनार्थे विशेषान्तरस्याप्युपादानं विकस्वरालङ्कारः यथा अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि
जातं एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः अपि रोचयपि विरोधो यत्रोक्तः स्याद्विरोधः सः आ
पाततो विरोधप्रत्ययाद्विरोधः अयमेव विरोधाभासः स्याज्जातेर्गुणक्रियाद्रव्याभ्यां स्वस्वप्रकारोमात् जातेर्जा
तिगुणक्रियाद्रव्यैर्गुणस्य गुणक्रियाद्रव्यैः क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्यां द्रव्यस्य द्रव्येण सह विरोधः इति दशभे
दाः क्रमेणोदाहरणानि अजस्रमिदं यत्रीन्दुस्तपनः पवनश्च पावको यानः तव विरहे किं चित्रं शरत्समाचर

श्रु०का०अ भवति सत्त्वेऽहेतुत्वाविभावनायामपि विरोधो गोनिरवधिः किन्त्वेवं हेतुत्वस्यानधिगतत्वमात्रात्स्व ऽः स्वपदं तत्कारणपरं अत्र सीमाव्य
१६ तिरेकेण साम्राज्यादेर्दुःखहेतुत्वमप्राप्तस्यम् द्वितीयायथा मम केरलाकरनिबद्धसौहृदेनेन सिन्धुरतिपूर्वे दिशुत्वे का
मनीयकमलं नदानथेहन्तसंततमन्तरानिपुण अत्र तमो विरहेण रात्रेः प्राप्तुत्वम् केचित्तु निमित्तचन्द्रानामसम्बन्धवच
नं विशेषोक्तिः यथा मृणालमन्दानिलचन्दनानां शिशिरश्रियोवालकुमुदप्रभाणाम् वियोगदूरीकृतचेतनानां याविनैव पुंसां
भवति प्रतीतिः इहैषामविनाभावेपि मृणालादीनां तद्विनाभावोक्ति विभावुः सहजसदृशैरैषां विनिमयरूप
परिवृत्तिः इयं त्रिधा समेन समस्य न्यूनेनोत्तमस्य उत्तमेन न्यूनस्य विनिमया आद्या द्वितीयोः रूपेण समत्वेन न्यूनत्वेन च ॥
26 यथा यो चन्द्रकैर्मेदुरजलस्य महानदीनां नेत्रश्रियं विकसतो विदधुर्गजेन्द्राः तां बन्धवायुरविलं वितमुत्तरन्तो वीनाङ्
न लग्नवलयं पौनपत्रैः अत्र चन्द्रकपरिवृत्तनेत्रपुष्पभाया विनिमयेन शिशिरदलपरिवृत्तश्रीभाया न्यूनेन न्यूनस्य यथा मम स्व
यमाय दायकलङ्कं विरहिभ्यो वेदनां ददत्से उजनी जीवितवल्लभकोष्मि निविषयेन बोत्साहः द्वितीयायथा यमीपूष
मालिनितमल्लीमाधवलीहाप्तवानेत्राणामयम् मुहारिशिशिरः दूयीसप्रवातियो अंभोजानि परागितनित्तमधं
लेलेभ्य स्तनतो गोराङ्गीवदनोपमाप्तकृतमादते पतितीयं च नाम् तृतीयायथा अस्तावलेश्मिन्निकषोपलाभे सन्ध्या
कषोझेलखपरीक्षितोप्ययः विक्रीयतं हेलिहिरण्यपिण्डतारावराटानिशमाहितखोः भाविकमथावं स्पात्सद्वेस
प्रागभावानाम् सद्वेसाः अतिताः सप्रागभावा विमः तेषां विद्यमानवत्तलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वकथनं भाविकम् रामः
॥ आद्यं यथा पश्यामिवङ्गुलस्थानंभूतपूर्वे खरालयम् इत्यत्र मिवद्दत्तां तान्सूर्वीमज्जुमवामिव-द्वितीयोयथा १६

संस्तिपवट्टराणाद्रूनान्वयेन नित्यसापेक्षत्वव्यवहारत्वनियमाभावात्त्वम् विभज्ज्यवाक्कुसुमसन्निहितत्वमर्कग्रावेव गाढसि
नतकृत्यासंप्रयोगम्। अत्रकृष्णपतिसुप्रसिद्धमेवतत्वेदृशोकर्मीणामितिपुराणमितिक्रियापावंचकमेवत्वरूपनि
न्द्रायां इच्छारूपत्वपत्निपत्यास्तनोपर्यवसानम्। द्वितीया यथा कोप्येषसंप्रतिनवः पुरुषावतारोवीरोनयस्य
भगवान्भृगुनन्दनोपि पर्याप्तसप्तभुवनाभयदक्षिणानि पुण्यानि तानि चरितानि च यो न वेद चन्द्रकेतोरवत्स्वस्य
स्तुतिमुखनिन्दायां तात्पर्यम्। उभयत्रापि स्तुतिनिन्दयोरेकविषयत्वं क्वचित्तु अन्यनिन्दास्तुतिभ्यामन्यस्तुतिनि
न्दावगमः यथा चोरीपपीडिताग्रामायविद्धुपांवाद्धायविप्रादितामानघैस्सनहेतवेपरिचिताक्षितेधराधीश्व
रः विश्लेषायसरोजसुंदरदृशामास्येकृताद्दृष्टयः कुज्ञानेनमयापायापयागनगरेनाराधिनाराधनाः अ
त्र स्वनिन्दया तद्द्वाराधकस्तुतिः एकः स एव जीवति हृदयविहीनोपि सहृदयो राहुः यः सकललघिमकारणमुदरं न
बिभर्ति कुःपूरं अत्र राहुस्तुत्याऽन्यनिन्दा अयमपि व्याजस्तुतिभेद इति दीक्षिताः अप्रस्तुतप्रशंसेयमिति प्राचः
निं केचित्तु निन्दाया निन्दया व्यक्तिर्व्याजनिन्देति गीयते यथा विधिरेव विशेषगर्हणीयः करट त्वं रट कस्तवाप
राधः सहकारतरौ चकार योसौ सहवासं सरलेन कोकिलेन इह विधिनिन्दया विवेकहीनस्य प्रभोर्निन्दावगम्यते
इत्याहुः सहसमभिव्याहारात्सहोक्तिक्रमयान्वितेधर्मे सहस्यादसमानार्था कथञ्चित्त्वादेकधर्मस्य धर्मद्वयसंबन्धे
सहोक्तिः यथा अनेन सार्द्धं तव यौवनेन कौटिल्यरामच्छिरोध्यरोहत् प्रेमापि तन्वि त्वयि वासरस्वस्य गुणोपि चापे
शुभनः पुरस्य॥ यत्रान्येन विनाऽन्योऽसाधुर्विनोक्तिः सा केनचिद्दर्पेण विना कस्यचिदसाधुत्वं साधुत्वं वा यत्रो
च्यते सा विनोक्तिः आद्या यथा विना सीतादेव्या किमिव न हि दुःखं रघुपतेः प्रियानाशे सर्वं किल जगदरण्यं हि

नगिरौ अत्रच्छिन्नः केसरस्याङ्कुरमापादितः प्रयोगी न अनुकं कथमेवसुरानमेव यथामम प्रलोडान्तरदूपवेष्म
सुनिजोत्तापोऽस्परश्चाद्यनानालोपेन भवबुतावनरणोऽन्तर्विधं निखिलः भासत्तेति लतत्तन्तवनदवर्हे देनतेजो
मयाभूपांसह सरेणावलादितराचितरादित्यापदे प्रास्यः प्रयोगी कर्मवर्णनमन्नु कि र नि के चित् एकस्मिन्स
निहतौहेत्वंतरगोः समुच्चयः प्रोक्तः प्रकृतकार्यसाधनपर्यायेरेकस्मिन्सत्यपि यत्र कारणान्तरमप्युपात्तं समुच्चयः
स च त्रिविधः सदसत्सद्योगे सद्योगे असद्योगे सदसद्योगे च आद्यो यथा॥ आदेष्टुं छमगान्ने गुर्जननयोरे
स्मिकद्वाहयोरैवोद्गूर्जेटिरहकर्मणि गुरुदीर्घेन्दुरेगिरं समहीपवतीददद्भुवमभिषेषिद्धिजान्कथय
27
प्रायानवनिमात्रभावभभवतेकस्मैचिदस्मैनमः नमस्यतात्प्रयोजकानामनेकेषां सतां संयोगः द्वितीयो य
था न्यक्कारोहृदिवज्रकीलरवमेतीऽश्रुः परिस्पंदनेरन्ध्रेनमसीवमज्जतिमनः संमिलीनं लज्जया प्रोक्तस्ता
नविपत्तिजोदहनिर्मानात्स्वेवपास्मिन्क्रियामर्माणाचयुनर्भिन्नतिकरुणासोनावराकीप्रति अत्रैवमन
साहेतूनांभूपसामुपादानम् तृतीयो यथा नक्कारेणापुरापिचौशिकमत्वोदारम्भ लङ्कूस्वरोधनेप्राप्यति
कंविरोधमघुनात्वेनेहताचान्धवाः उत्साहस्य भुमेत्रशक्तिभिरलंभूष्णुः छलन्तोवलीदमः सूर्यनखाभिका
रमपरहष्टा कथंमृष्यते छलवान्धवनाशसमन्धमोरसतोरप्येषां च सतां योगः गुणक्रियायौगपद्येऽन्यः॥
गुणयोः क्रिययोर्गुणक्रिययोश्च यौगपद्याद्न्यः समुच्चयः आद्यो यथा नक्तुत्वामममराङ्गणस्य विषाद्रपमदोह्योः
अभूतां मेघमालोकाहं सचातकपोरिव अत्रप्रवैवम्रोणोवरप्राप्तिश्च वर्णनगुणाद्येसातवाहनयोर्द्धः खस्तुष्व

मम जीविते श्वितरि दूरगेपि यासौ कामिनी मनुमिनीषति साम्प्रा पार्श्वमथ मन्ननयोऽनुचमू बुभौविनोपिनपनाश्वगभा
वम् ॥ इहभाविनापि विरहचिह्नानां चानुषंगवर्णनम् ॥ वाक्यपदार्थयोर्हेतुत्वाभ्यां हेतूक्तिः काव्यलिङ्गं स्यात् हेतुश्च
नेकाव्यलिङ्गम् तद्द्विविधम् हेतोर्वाक्यार्थत्वे पदार्थत्वे च आद्यं यथा दत्तेन्द्राभयदक्षिणो भगवतो वैवस्वतादा
मनोदृप्तानां दहनापदीपितमिन्द्रं तत्र तपनातपोष्माभिः आदित्येर्यदि विग्रहो नृपतिभिर्द्ध्यंममेत्तत्ततो दीप्तास्त्र
स्फुरदुग्रदीधितिशिखानीराजितज्यं धनुः अत्र रामादिभिः सह युद्धप्रसङ्गो धनुःश्लाघ्यत्वे हेतुः द्वितीयं य
था सिद्धश्रोत्रपरं पराणुरि गतैरेभिः प्रयोत्रस्पन्नैर्वृत्तैरघुपुलस्त्यचर्तमभिनः सौरभ्यदेवर्षिभिः विप्रगच्छतिरससङ्गताम
मपितुंडुर्वीरलज्जारैभेस्नानश्रीलंचतुर्मुखी भगवतो धात्रेः कर्णं वर्णते अत्र ब्रह्ममुखचतुष्टयस्नानमपितुमपश्च
कालेविष्वग्वृत्तित्वं हेतुः यथा योनकं पितं वाक्यस्यैवान्यमङ्गोक्तिः वाच्य एवार्थो यत्र व्यंजन यो यतेत स्यथायो
क्तं नचैकस्यैव वृत्तिद्वयेन वस्मायनेप्यपमितिवाच्यम् प्रकारभेदेन तदभावात् यथा मम मिथ्याभूतं जगत्तोप
स्यपदं मत्यदं स्यजगदेव नावपि परतो भवतो भवतोव तनोदयत्स्वत्तिभो अत्र लौकिकवस्तुचन्द्रादि प्रपञ्चरूपा
याशेषः जगदनिर्वचनीयत्वं तास्यैवत्तयाव्याख्यासोरूपान्तरेणाप्रतिपादितो वस्तुप्रचयवदुदात्तं महतामङ्ग
त्वेवचनं च वस्तुसंपत्तिवर्णनमुदात्तम् यथा मम गारुत्मतस्वाच्छविहारवापी सहोदरे वारिमुचां समूहे यस्मा
श्रयस्यत्यपिहे सहसं सह द्विपुत्सुहेमा जम्मृणाल भोगान् वर्णवस्तुनि महत्तामर्थानामङ्गत्वकथनमप्युदात्तमुः
यथा मम मा भिन्न मयाघवे श्रोणीभिः प्रतिपतिभिस्ति रूमिरपयप्रस्फलद्धर्मिभिर्मैत्रे यो रमणोपदेवविग्रहेषु दः सी
रध्वजस्लेपुरः पचैतन्यमपानुपाः पथिक सुखं सान्द्रा लक्ष्ये स्यादरादासाको पिसनीललोहितमयो नागा गम्पुष्णि

मु॰ का॰ अ॰

१८ नं व्याप्यवता व्यापकधीर्वेधिमिति या हेतुनापदेशः साध्यज्ञानमनुमितिः यथा यस्यायो नचिनिद्राणप्रकरोऽमिनिद्र
पनं सुमान्द्रष्टिं पूरीयति स्म पङ्कजलरुहामवहासहंसहरिः साजान्यंसरसीरुहामपि द्रष्टामाप्यक्लिन्नद्रुतं
वं यन्मूलाडि यत्नेन मांकचिन्तिभिः यसो यमावच्चुषः अत्र नेत्रं यस्त्वजातिमत्यमासाधारणाकार्यवत्ताहिति
कस्मिन्व्याप्तिमूलकमनुमानम् साभिप्रायविशेषणाविन्यासे परिकरः प्रीतः स्फुटोऽर्थः यथा हे रम्बदन्त
मुखालोक्ष्विरिवैते कमिनिवद्धो विशाखविशिखवद्राणांक्षितं मे रोमांचकंचुकिनमद्भुतवीरलाभात्सत्यं ब्रवी
मि परस्तु भिवेकं निलाम् अत्र विशेषणाद्रयगम्यवदः प्रकर्षणापरस्तु रामोत्कर्षाभिप्रायः साध्वायथा अंभो
धेर्नीलिकेलीरसमिवत्तुलुके कुच्चुंपत्यायो येयेषास्तत्वे पहेतुः शिरवरिष्टुलक्षुवोऽवरप्राप एषः ब्रह्मस्तंभं
मिवासद्रुमसिवरभसाहि प्रकर्तुं वमायेन्ने शांकोयोध्यसंरम्भाः सुलमसरयनेवीनरराणानमन्ति केचित्तु विशे
ष्याधिकपदस्य साभिप्रायत्वं परिकरांकुरः यथा फणीन्द्रस्तेषु राजन्वकुं क्षितिविन्नुं हैहयाधियः इष्टु माख
ण्डलः सा सान्द्राहमेषकुले गुणाः अत्र फणीन्द्रादिपदानि गुणाधिक्याभिप्रायाणीति वदन्ति व्याजोक्तिर्विशुद्धी
मवदर्थस्यापह्नुतिर्मिषतः प्रकाशमानस्य रहस्यवस्तुनः कथंचिदावरणं यत्नेन सा व्याजोक्तिः यथा लप्यर्वी
सनभाजि किन्नरगणो क्रीतैर्भवद्धिक्रमैरेलः संभृतमस्सरोऽपि भगवानाकारगुप्तोक्ततो उन्मीलद्भवदीयदीर्विराशु
जातेमां चवन्धोह्लसत्वा येर्वविज्ञो चैनैरभिनयत्यानंदरमास्ववाडलः इहदशाम्यविक्रमकवराजन्यानंदाभिनयप्र
काशस्यतद्विषयमत्सरस्यप्रकाशांतरचवद क्रभिरेवगूहनं कृतम् केचित्तु युक्तिः पराभिसंधानं क्रियया मर्मगुप्त
ये क्रियया रहस्यसंवरणं युक्तिरलंकारः यथा दम्पत्योर्निशिजल्पतोर्गृहशुकेनाकर्णितं यद्वचस्तत्प्रातर्गुरुस रामः
१८

18

योऽसौ गण्यः । द्वितीयो यथा आपूरितश्च कलाभिरिन्दुरमलो यातश्च रात्रेर्मुखं संजातश्च घनो ऽनलप्रसरः प्रीतांश्च वायोऽर्जि-
तान् निर्हृतश्च फलेग्रहिर्दुर्मदरोदस्यश्च दावाग्निना त्वं च द्रामशिखां गतश्च जगतः प्राणश्च मृत्योर्वशम् । तृतीयो
यथा काश्मीरजे रविरश्मिविरोधप्ररश्मिजालैरालोहिनी हरिहयोपहितातहरिद्वा विरलाञ्छयानुभवकालिकसंमदानां धा-
रयाङ्गमिथुनेषु विसृज्यमिताच । अत्र लोहितत्वगुणाविज्ञं भिन्नक्रियायोः । एकमनेकमनेकमेकस्मिन् क्रमेणो-
क्तिः स पर्यायः । एकं वस्त्वनेकस्मिन्ननेकं वा वस्त्वेकस्मिन् क्रमेण यद्वर्ण्यते स पर्यायः । प्रयोजकनिर्देशा-
निर्देशभेदात् आद्यपर्यायस्याद्यभेदो यथा गतयौ निरंतरनिवासमधुरः परिणामिभूतमवस्तु शाखिजनम् । कुरु-
राजनिर्दयनिपीडनाभयान्मुखमध्यरोहि सुरविद्विषः श्रिया ॥ इह नाभिश्रितायाः श्रियो भगवन्मुखवृत्तित्वं कल्पित-
मित्येकस्य क्रमेणानेकवृत्तित्वं युधिष्ठिरकृतगाढपरिरम्भपीडनभयं च मुखाश्रये प्रयोजकमुक्तम् । तस्यैव द्वि-
तीयो यथा चूडारत्नैश्चलद्भिर्विषधरविवरारुणज्वलान्तर्ज्वलाभिर्वेदिं स्तेते चक्रवाकीमनसि निविष्टस्तेस्तूरी
का सा कुणानुः किं चामी शशस्य यन्तस्तिमिरसुभयतो निर्यापयन्नभिवाः संघट्टाकुष्टसन्ध्याकरणनिकरपरिस्पर्दिनो
भान्ति दीपाः । अत्र वक्रोक्तेः क्रमेणास्य पिकान्ता चक्रवाकीहृदयवर्तित्वं विरहरूपप्रयोजकस्य चानभिधानम् । द्विती-
यपर्यायस्याद्यभेदो यथा प्रदिग्रयपक्षिमितममलनिमान्यभावमानन्दमभूत्तत्क्षवनादिवाभूत तस्मिन्नेव त-
दद्युनाहृदयं मदीयमंगारखंडितमिव न्यमानमासीत् । इहैकस्मिन्हृदये क्रमेणानन्दतापयोर्वृत्तिः तायतो
विरहरूपप्रयोजकस्य गुणैनेनानेनोपादानम् । अस्य एवं कालापीकतया एतद्दैमतत्सन्निविष्टव्यतिरेकाद्वि-
रहाद्विकरणकालस्यैव प्रतीतेः । तस्यैव द्वितीयो यथा पुरा वने नः पूर्वमासीन्मूर्तौ महोत्सवः दोर्दार-
भिवासह्यं जातं तस्यैव दर्शनम् । एकस्मिन्कोष्ठे सादृश्ये क्रमेण सुखदुःखहेतुत्वं पर्यायेतिः अत्रमा

मु॰का॰अ
१८

साधीयसां संगमाज्ज्ञात्मपर्यन्तमपि निरोधयन्ति मदीयाश्चेतसः शुद्धये वस्तूनां चतुर्णां विवेचनमतो वैराग्यम
स्मानैर्मनः स्थैर्ये नैनन्तमोऽलयो विजयते नस्मान्मुद्राम हृद्यम् अन्योन्यं वस्तूनां परस्परोत्कर्षहेतुत्वे स्पष्टो
क्तिः यथा रजनीमवाप्य रुचमाप यच्छशी सपदि बभूव यदसावपि ताम् अविलम्बितक्रममहो महतामि
तरेतरोपकृतिमच्चरितम् उत्तरमात्रान्मृष्टोऽत्र यत्र स्यादुत्तरं नाम उत्तरश्रवणान्न यत्र प्रश्नः कल्प्यते तदु
त्तरम् यथा अन्येषु पथिक पृच्छ्यताम् व्याधकुटुम्बेषु पृच्छ गर्जितम् अस्माकं व्याधवधूनां गृहेऽस्तु धनुर्नाम य
ति एतद्वाक्येन दृश्यमीशिनवाकिं न संनिहितपथिकवाक्यं कल्प्यते प्रश्नो लोकादिविहितो नरस्पतद्वारमरु
श्चौ कौ किंचिद्विषयप्रश्नैसमनिनद्धुत्तरत्वेन अप्रसिद्धमेव यद्युत्तरं कल्प्यते तदप्युत्तरमेतरम् एकमात्रो
नरेण मत्कारभावात्प्रश्नोत्तराणां बाहुल्यं एवायमलङ्कारः यथा मम समधिकमधुरं किं साधुकाव्यं
नदुग्धं किममितिगम्भीरं धीरचित्तं न सिन्धुः किमिह घनसमन्तं कापि विषान्द्रकं किमुमिघनम
कीर्तिर्नैव देहावसानम् अत्र काव्यमाधुर्यादेः समुद्रपत्रप्रधान्यलोकादिविदितमेवोत्तरम् प्रतिभाति
प्रयाद्ज्ञातोपयाकारेङ्गितादपि: विशुद्धीक्रियते न्यस्मैतद्वैवतन्सूक्ष्ममित्युक्तम् आकारादिङ्गिताद्वा
स्मसम्यं विज्ञाय तदीयत्वेव यदन्यस्मै तत्प्रकाशनं तत्सूक्ष्मं यथा लीलकमलमयाविपद्धृदि प्रपन्नाभि
विधूर्तं तत्पिरस्तद्भाना निरीक्षमाणोऽकृत्तेतवमत्कारो विलक्षः स्थितः कोपसन्नाप्रकपोलमितिनिकषे
ष्यानतः पादपौ कृतसखीगुरुकसन्निधावपि विविधशौर्यानैर्कौलोचितः सारक्तपूर्वपूर्वोद्धुतकर्षो रत्तरो
नरेषामेके पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरोत्कर्षकथनं सारः यथा गौडराष्ट्रमनुत्तमं निरूपमा तत्रापि राढापुरी रामः
१९

निषेधेनिगदन्तस्तसैवनारंवपुः कर्णालम्बितपत्त्ररागगुलकं लंबितन्यस्यचंचूरपुटेवीडानांविदधातिदाडिमफलव्या
जेनवाग्बन्धनम् व्याजोक्तौवचसैवचसैवगोपनं इहतुक्रियैवेतिभेदइत्याहुः पृष्टमपृष्टंवा कीर्तनंपदार्थस्यवापि
वाच्यंवा फलतीत्यर्थयोर्द्वयोः परिसंख्यासानुसंख्याता इत्यस्यावृत्तिस्तात्पर्यकथनं परिसंख्या वचनंचप्रश्नपू
र्वकंच व्यवच्छेद्यमपिप्रश्नवाच्यंवेतिचत्वारोभेदाः प्रश्नपूर्वकथनेव्यङ्ग्यव्यवच्छेदे यथा महाभारते युधिष्ठि
रउवाच केदेशाः केजनपदाः कआश्रमाः केचपर्वताः इत्यस्याः पुण्यतः केचतत्रायंतेचेसङ्ख्यतां केदेशा
इत्यादिप्रश्ने सिद्धउवाच तेदेशास्तेजनपदास्तेआश्रमास्तेचपर्वताः येषांभागीरथीगङ्गामध्येयातिसरिद्वरा इति
इहतीर्थान्तराणांहेयत्वंव्यवच्छेद्यंशब्दान्नुपात्तम् तत्रैववाच्येव्यवच्छेदे यथा मम निर्वेन्ध्यः कविधेयः सुकृतसे
20 वार्जने नवित्तस्य किंनामरक्षणीयंयत्नेनयशोनतुशरीरम् इहव्यवच्छेद्यानामपिशब्देनोपात्तः अप्रश्नपूर्वे
केकथनेव्यङ्ग्यव्यवच्छेदे यथा विकृतिः पूर्वतन्त्रे मिथ्याभावोनिरोपनिषदेषु लयिपुण्यसन्निन्दयम्बुधानदी
नतर्केषुजातिसांकर्यम् श्लेषेणाशोयाहिरूपयागादीनांचाभेदाभ्यवसायेनइत्यस्यावृत्तिः देशादीनां
चव्यवच्छेद्यानामनुपादानम् तत्रैवव्यवच्छेदेवाच्येयथा व्यथाघुघिनकोशेषुयोदीनारानितरेषां भूमिं
चचमैचर्यासुश्रद्धयेनाङ्गनाश्रये इहापिक्षेयोमूलम् तद्भावेयथा तीर्थेगङ्गानदिनरदयांनिमित्तं
यमात्रंदेवोनस्याः प्रसवनिलयीनाकिनोन्येचनाकाः सापश्चात्सहितजनपदेभूमिकामात्रमन्यत्तंयोनि
२ त्वांसम्भूनिसवधीवोधपङ्क्तिमस्तनेनमः कारणमालायोरुत्पूर्वंपूर्वंयथोत्तरंहेतौ पूर्वकार्येतापन्नसौत्तरंयनि
कारणाच्चमितान्नयान्तिदैत्याहेतिचोयत्रवर्ण्यन्तेसाकारणमाला यथा मम गुणयसाधुसमागमस्य जनकं